

Маруся

Автор:

Василь Шкляр

Маруся

Василь Шкляр

Тендітна золотоволоса дівчина народилася для щастя. Але бурхливий 1919 рік – один із найдраматичніших в історії України – покликав її до боротьби за волю Вітчизни. Після загибелі братів, повстанських отаманів, шістнадцятирічна гімназистка Саша Соколовська стає на чолі тисячного війська. Відтепер вона – отаман Маруся. На шлику її козацької шапки напис «Смерть ворогам України!». Та навіть у вирі кривавих подій доля дарує їй щире кохання і шанс зберегти життя...

Василь Шкляр

Маруся

Частина перша

Буде нам з тобою що згадати

Після довгих збавлених ночей.

Вивчив я далекий звук гармати

І тривожний блиск твоїх очей.

Пісня

Квітень 1937-го

Того весняного дня, коли вдарив грім на голі дерева – так ніби десь на Дівич-горі впало гарматне стрільно, – у селі Горбулів сталася дивовижа. Заговорила німа Явдоха Соколовська. Сімнадцять літ ніхто не чув од неї ні слова, Явдосі відібрало мову ще у двадцятому після того, як зарубали її чоловіка, горбулівського дяка Тимофія Соколовського. Старий вояка (мав уже шістдесят вісім років) серед ночі навідався з лісу додому, а перед ранком двоє невідомих головорізів удерлися до хати й один із них сокирою зарубав чоловіка на очах у Явдохи.

Тимофія Соколовського поховали біля двопрестольної Покровсько-Миколаївської церкви, в якій він служив дяком, а його дружина Явдоха навіть на похороні не зронила ні слова. Вона оніміла. І тепер, через стільки літ, виходило так, що стара тільки вдавала із себе німу, гордуючи людьми та світом. Із односельців її рідко хто бачив зблизька, Явдоха нікуди не ходила далі за своє подвір'я, – худа, висока, зодягнута в усе чорне, вона цілими днями сиділа на призьбі, рівно тримаючи спину й голову. Дивно було, що її не згорбили літа, не зігнуло горе, сиділа стара поважно й гордовито, наче у спині мала сталеву вісь.

На початку квітня Явдоха раптом злягла й уже не вставала з ліжка, коло неї ходила дочка Ганя, яка аж здригнулася, коли раптом почула:

– Буду вмирати я, доню.

Від несподіванки Гані й самій потягло язика, вона довго дивилася на матір і не знала, як їй бути. Чи радіти, що матінка заговорила, чи журитися через те, що вона надумала вмирати.

– Поклич ксьондза, – сказала Явдоха. – Сповідатися буду.

– Ксьондза, мамо, давно немає в селі.

– Як то немає?

– Забрали його.

- А костьол е?

- Є. Тільки там тепер клуб.

- Який клуб? - не зрозуміла Явдоха. - Там же цвинтар.

- Цвинтар е, - сказала Ганна. - А в костьолі зробили клуб.

Явдоха заплющила очі, потім спитала:

- А церква е?

- І церкву давно закрили. Там тепер колгоспна комора. Православний батюшка Терентій ще потайки хрестить дітей, а до сповіді... то вже давно ніхто не ходить.

- Поклич мені батюшку, - попросила Явдоха.

Отець Терентій у свої шістдесят із гаком був ще легкий на ногу й не забарився. Уже в хаті він дістав із цератової торбини хрест, підрясник, епитрахиль, святі дари для причастя, а насамкінець зодягнув нарукавники. Показавши Ганні очима на двері, отець Терентій підсунув до ліжка низенького стільчика й сів біля сповідальниці.

Явдоха й на смертному одрі лежала випростана й рівно тримала голову на подушці, дивлячись крізь стелю у небеса.

- Отче, - зашелестіла вона сухими губами. - Я католичка ось уже вісімдесят літ. Уроджена Ядвіга Квасніцька. Чи можу я висповідатися перед православним священиком?

- Бог один, - сказав отець Терентій.

- І я так думаю. Бог один, - повторила Явдоха. - Та я його, отче, чимось прогнівила. Грішниця я велика. У дев'ятнадцятому загинули трое моїх синів. Олекса, Дмитро й Василь.

– Знаю, – кивнув отець Терентій і нижче схилився до Явдохи, щоб краще чути. – Вони були отаманами.

– Коли не стало Олекси, мого найменшенького Лесика, на його місце став Дмитро. Митю теж убили, і тоді його замінив Василь. А коли вбили Василя, за отамана стала Сашуня... Четвертий, найстарший мій син Степан був, як і ви, отче, православним священиком. Він не міг воювати, і тоді козаки обрали Сашуню.

– Так, я знаю, – знов кивнув отець Терентій. – Немає Соколовських, сказали вони, то нехай Соколовська отаманує. Вона назвала себе Марусею.

– Марусею... Була ще дівчам. Мала шістнадцять рочків. І теж пропала восени того року. Одні казали, що її замучили большевики, другі шептали, начебто вбили свої. Бачили її могилу.

– Та й не одну, а три, – сказав отець Терентій.

– Ну от, і ви те знаєте, отче. А я хочу спитати вас: якщо бачили три могили однієї людини, то чи не означає це, що та людина може бути живою?

– Бог знає.

– Я, отче, мати. І ніхто так не хоче знати правду, як я. Тому й ворожила на Сашуню як могла. Сама ворожила. Знаю, що це недобре, а стриму не мала. Бо все показує, що доня моя жива. І на карти кидала, і віск виливала, й на зерно приворожувала, і на хліб, сіль та печину маятника пускала, а смерті не видно.

– То є гріх – віщунством займатися, – сказав отець Терентій.

– Знаю, – погодилася Явдоха. – Грішниця я. Розгнівалася на Бога за те, що так рано забрав моїх дітей.

– Не Бог їх забрав. Богові клопіт про душу людську, а не тіло.

– Каюся, отче. Та я хотіла знати правду...

– Усе, що є тайним, видимим стане, – мовив отець Терентій. – Як прийде час.

– Жива вона, – сказала Явдоха. – Синочків моїх... то вже й кісточки зотліли, а Сашуня... жива.

Вересень 1964-го

Євген Васильович Соколовський сторожував колгоспний садок, коли прибігла дочка Ліза й сказала, що приїхали якісь чужі люди на чорній машині й кличуть його додому.

– Кличуть – то треба йти, – зітхнув Євген Васильович. – А ти побудь тут в апашнику[1 - Апашник – курінь (місц.)]. Я туди й назад.

– Ні, тату, я піду з вами, – сказала Ліза так гостро, аж йому пробіг холодок у грудях. Донька стала зовсім дорослою після того, як померла бабуся Надя. Перед тим стареньку забрали в тюрму, і, хоч тримали її там недовго, повернулася додому такою, що страшно було дивитися. Жила вона через дорогу від них у хатині, зробленій із повітки, але Лізі ніде не було так добре, як у бабуні Наді. Найдужче вона любила розчісувати їй волосся, бо тоді бабуня розповідала такі історії, від яких перехоплювало дух. «Скажу тобі, Лізко, по секрету, – однаково починала вона чи не кожному бувальщину, а далі справді говорила таке, чого Ліза не чула більш ні від кого. – А знаєш, що ти й не Лізою мала бути, – казала бабуня Надя. – Спершу дали тобі інакше ім'я, а записали отак... Але ти будеш щасливою. Скажу тобі по секрету, що ми, Соколовські, люди маєтні, нам належить неабиякий скарб, і ти, Лізко, будеш такою панією, що нікому й не снилося», – загадково всміхалася бабуня Надя, перебираючи коштовне намисто на шиї. Були то коралі зі срібними дукачами, але Ліза здогадувалася, що коштовність намиста не в коралях і сріблі, а в чомусь такому, про що вона дізнається згодом. Через два роки, сказала бабуня Надя, як виповниться тобі шістнадцять, матимеш це намисто у подарунок від... мене. Потім пригорнула Лізу й прошепотіла: «Сашуня... Викапана Сашуня».

Повернулася баба Надя з тюрми такою, що не впізнати, – мовчазна, зіщулена, обстрижена наголо (там її воші обсіли), поцяткована зеленкою голова зробилася манюньою, мов у якого звіряти. Ліза спершу подумала, що вже ніколи їй не

чесати бабусиною волосся, а потім помітила, що на шиї у неї немає намиста з коралями й дукачами. Бабуня Надя дивилася на світ погаслими очима, але ще вловила той Лізин погляд (що немає намиста), бо раптом тихо заплакала.

Ідучи за бабусиною труною, Ліза вже знала, що в Гурбулеві ховають дружину отамана Соколовського.

А тепер його син Євген Соколовський, низько припадаючи на ногу та опираючись на костур (покалічили в Магадані), спроквола човгав на свій куток Лапаівку, де біля їхніх воріт стояла чорна цибата «Волга».

Чужих було двоє. Розмовляли з тією показною чемністю, як це вміють тільки вони. Більше розпитував той, що назвався Іваном Івановичем, а другий розглядав старі фотографії на стіні.

– Ми не маємо до вас ніяких претензій, Євгене Васильовичу. Навпаки, вважаємо, що як інвалід ви могли б перейти на кращу роботу. Наприклад, комірником...

Колись вони теж обіцяли йому золоті гори. Тоді, як підлітком переховувався у гробниці на польському цвинтарі біля костелу. Гробниця була йому хатою, там він спав між двома холодними домовинами. Вистежили, впіймали й запропонували поїхати до Москви. Ти ж хочеш побачити Москву? Там тебе вивчать, дадуть роботу, житимеш у теплій квартирі, а не на цвинтарі, як бандит.

– Я не бандит, – сказав він. І потім ще не раз повторював ці слова: – Я не бандит.

Замість Москви його завезли на Північ, здали до дитячого притулку й почекали, поки стане повнолітнім, аби за всією суворістю закону посадити за колючий дріт.

І тепер, дивлячись у відразливо чемне лице опера, Євген Соколовський спитав:

– Чого вам треба? Я не бандит, – у його очах майнула якась чудна посмішка.

– Ніхто не каже, що ви бандит, Євгене Васильовичу. Зі сталінщиною покінчено, тепер інші часи, діти за батьків не відповідають. Але ви отримали листа з Інюрколегії. Хтось цікавиться вами за кордоном і, видно, хоче допомогти вам матеріально. Хто б то міг бути, Євгене Васильовичу?

- Вам про це краще знати, - сказав він. - Хіба ви того листа не читали?

- Я - ні, - похитав головою Іван Іванович.

- І я не читав.

- Їздили по листа аж у Черняхів - і не читали?

- А навіщо? - чудно всміхнувся Соколовський. - Навіщо, скажіть мені, зайвий клопіт на голову?

- Ну, цікаво ж.

- А ви не знаєте, що буває з цікавими?

- Тоді покажіть мені того листа, - попросив Іван Іванович.

- Нема його.

- Як то нема?

- Я його вкинув у піч. Спалив одразу, як приніс додому. Щоб не спокушатися.

- Дивний ви чоловік, Євгене Васильовичу.

- Спалили - то ваше право, - раптом озвався той, що розглядав фотографії на стінах. - А чи не збереглося у вас часом карточки вашої тітоньки... Олександри?

- Ні, - сказав Євген Васильович. - Не збереглося. Сам би хотів побачити, що то за дівчина така була. Минуло стільки літ, а досі не можуть її забути.

- Знаменита була ваша тітонька, що тут казати, - погодився Іван Іванович. - А якогось письма її рукою теж не лишилося? Ну, може, шкільного зошита чи хоч записочки.

– Звідки? – стенов плечима Євген Васильович, і та непрохана посмішка, яка навідала його знічев'я, тепер заворушилась у грудях тривожною радістю. Виходить, і вони підозрюють, що Маруся могла залишитись живою. Якщо шукають її фотографії, зразки почерку, то, мабуть же, не для музею? А може, вони не тільки підозрюють, а й знають щось достеменно?

Була, була одна світлина у Євгена Васильовича, яку він нікому не міг передати, якби навіть хотів. Був ще дитиною, дворічним малям, а зачепилося в пам'яті так, що й тепер час від часу засвічується. Батька рідного не міг пригадати, а її мовби й зараз бачив і чув на відстані подиху. Ось вона підхопила його на руки й посадила поперед себе на коня. Кінь той був чи білий, чи срібний, більше нічого не пам'ятає Євген Соколовський, тільки ще чує з тієї даліни одним-однісіньке слово: «Нарцис!»

Грудень 1988-го

Ліза Євгенівна Соколовська з'їла всі нерви, поки вибігала собі закордонного паспорта, і ще невідомо, чим би все закінчилося, якби в ОВІРі не зіштовхнулася з давнім знайомим. Вона його спершу не впізнала, чоловік озвався першим і чемно запросив її до свого кабінету, чемно посадив біля столу, і саме ця показна чемність підказала Лізі Євгенівні, з ким вона має справу, а вже потім вона здогадалася (не впізнала, а здогадалася), що перед нею Іван Іванович.

– Як поживаєте, Лізо Євгенівно? – спитав так привітно, аж лоскітно, що вона мимоволі всміхнулася, бо її відповідь не цікавила Івана Івановича. – Учителюєте у своєму Горбулеві? Ну, так... Соколовські майже всі були вчителями. А до нас ви з якого питання? – знов поцікавився тим, що знав не згірше за неї, однак Іван Іванович був еталоном чемності. Коли почув про її клопіт, щиро обурився, сказав, що це якесь неподобство, адже тепер не брежневські часи, ми це владнаємо швидко, але, якщо не секрет, Лізо Євгенівно, то куди зібралися їхати, що вам знадобився закордонний паспорт?

– До Польщі, – сказала вона. – Туди, куди тепер ідуть усі.

Усміхнулася, подякувала й уже підвелася, аж він раптом спитав:

– А ви часом не чули таку баечку? Начебто Маруся спокійно дожила свого віку в Польщі. Мала там гарний будинок...

– Не чула, – відповіла Ліза Євгенівна. – Більше говорили про Канаду.

– Так, говорили багато. І про Канаду, і про Румунію... А тепер ниточка потяглася й до Польщі.

– Ви ще згадайте про десять возів золота, яке Маруся закопала в Чортовому лісі, – вже веселіше всміхнулася Ліза Євгенівна й рушила до дверей, аж він зупинив її знову.

– А хочете почути про свою бабусю не байку?

Вона обернулася.

– Якщо ви завели мову про золото, то я вам відкрию одну таємницю. У лісі, недалеко від села Вереси, знайшли Марусину землянку. Ну, не тепер, давніше, але все свідчило про те, що земляночка належала саме їй. – Іван Іванович зробив паузу, приглядаючись, яке враження справили його слова. – Там була скриня з жіночим одягом і прикрасами. Ну, всякі намиста, коралі, сережки, персні, вишивані сорочки, дзеркало... Словом, суто дівоча земляночка. Але особливого скарбу там не знайшли, хоча про Марусині схованки досі ходять легенди.

– У мене таке враження, – сказала Ліза Євгенівна, – наче ви вже пишаєтеся тим, що є земляком Марусі. Хіба ні? – її усмішка була ясною і теплою.

Запитання застало його зненацька, Іван Іванович трішки змінився з лиця, але теж усміхнувся.

– А знаєте, що там іще знайшли? – в його голосі почулася зловтіха, яку Іван Іванович не зміг приховати. Він знов зробив театральну паузу, мовби шукав підходящого слова, потім довірливо притишив голос. – Там знайшли вірші її кохавника.

– Он як, – сказала Ліза Євгенівна. – Цікаво.

А собі подумала: «Вереси. Село Вереси. Може бути».

1919-й

16 липня 1919 року Галицька армія після тяжких боїв із поляками перейшла Збруч і з'єдналася з Дієвою армією Української Народної Республіки. Обидва війська опинилися на мізерному клаптику Великої України в так званому Кам'янець-Подільському мішку. Від заходу підпирали поляки, з півночі, сходу й півдня навідала московсько-більшовицька навала. Виснажені безнастанними боями, і галичани, і наддніпрянці були в катастрофічному стані – бракувало зброї, технічного виряду, амуніції, одягу, взуття, харчів, ліків... Однак злука двох армій – зустріч рідних братів, які досі не бачили одне одного, – додала і сили, і духу, і віри в перемогу. Об'єднана Українська армія прорвала Кам'янець-Подільський мішок і погнала червоних по всьому фронту, здобуваючи стратегічні міста й залізничні вузли – Проскурів, Жмеринку, Вінницю, Бердичів...

Штаб Головного Отамана Симона Петлюри виробив план походу більшими силами на Київ, а меншими – на Одесу, до Чорного моря. Задля цієї мети об'єднану армію було поділено на три групи. Центральну армійську групу – головну й ударну в поході на Київ – злутували два галицькі корпуси та Запорозький корпус Армії УНР під загальною командою галицького генерала Антона Кравса.

Серпневий наступ на Київ був швидким і успішним, особливо там, де шлях українському війську завчасно розчищали повстанські загони. Іноді повстанці тимчасово приєднувалися до частин регулярної армії, проте рідко знаходили спільну мову з її командирами.

1

Їхній курінь стояв за десять верст від Житомира в селі Вереси, коли через вістового надійшов наказ, що завтра, в неділю, вони повинні прийняти отамана Соколовського й погодити з ним спільні дії щодо подальшого наступу в напрямку

Фастова. Мовляв, цей повстанський відділ береться забезпечити праве крило бригади, отже, саме з їхнім куренем триматиме найтісніший зв'язок.

Сотник Осип Станімір покликав поручника Мирона Гірняка на коротку нараду, і той побачив, що сотник знервований вкрай – так посмикував куценького правого вуса, що міг його зовсім вискубти.

– Що будемо робили?[2 - Будемо робили – будемо робити (гал. діал.). Тут і далі відхилення від мовних норм – згідно з галицьким діалектом.] – розгублено спитав він. – Мене шляк трафляє від цих партизанів. Придумайте що-небудь, пане поручнику.

– А що тут придумаєш? – стеновав плечима Гірняк. – Наказ є наказ.

– Ви забули отамана Шуліку? – з докором подивився на нього сотник Станімір, наче це Гірняк видав таке розпорядження.

– Ну, ще б, – сказав Мирон. – Загін із самих полковників.

Їм добре запам'ятався той перший досвід «кооперації» з повстанцями. Коли готували удар на Жмеринку, тоді теж прийшла команда зв'язатися з отаманом Шулікою, який, було сказано, стоїть у сусідньому селі. Сотник Станімір, ідучи шукати отамана, взяв із собою поручника Гірняка, і вони швидко знайшли повстанців. Ті саме скупчилися біля цукроварні й вантажили мішки на підводи. Цукор був другою валютою після солі, тому ця ватага одразу видалася їм підозрілою. «Гей, хлопці! – гукнув сотник Станімір. – А де ваш отаман?» На що один кудлатий і чорний, як циган, чолов'яга сказав, що батькові-отаману нема коли з ними плескати язиком, бо він зараз воює з большевиками. «Он там за цукроварнею!» – махнув рукою «циган», щоб вони відчепилися, і в цей час по той бік цукроварні лунко застукотів скоростріл. Одна черга, друга, третя, але ніхто з повстанців не звернув на те ані найменшої уваги, ніякого тобі сполоху, вони й далі носили на зігнутих карках важезні мішки, і за тими мішками не видно було їхніх голів. Наче лантухи були їм замість довбешок.

Здивовані та спантеличені, Станімір з Гірняком, скрадаючись попід муром, вийшли на той бік цукроварні, звідки долинала стрілянина. Ова! Дебелий козарлюга в темно-червоному жупані примостився на розсосі старого ясена, ще на одній гілляці примоцував скоростріла й цілився десь у чисте поле, де не видно

було ні живої душі, ні мішені.

Сотник Станімір підніс до очей далековид.

– Ніц не розумію, – сказав він. – Може, йому ті большевики ввижаються?

Вони підійшли ближче, Станімір почекав, поки отаман Шуліка випустить ще одну чергу, тоді голосно кашлянув. Знехотя озирнувшись, отаман подивився на візитерів, як пес на висівки, потім зліз-таки з ясена, і тепер уже вони дивилися на Шуліку такими очима, наче той спустився до них не з дерева, а зліз по драбині з неба. Вишневий жупан на Шуліці був пошитий із того гаптованого краму, яким обшивають сидіння у вагонах першої класи і який батько-отаман чи його хлопці, вочевидь, здерли з дивану сальонки[3 - Сальонка – вагон-салон.]. До цього жупана цілком пасували широчезні сині шаровари з таким низьким напуском на халяви, що з-під холош визирали лише задерті носачи чобіт, від чого здавалося, що батько-отаман не йде, а пливе по землі. На поясі в Шуліки красувалася коротка крива шабля-ятаган, а також маузер у дерев'яній кобурі, бомба й люлька. Та все це перевершували батькові вуса, схожі на добре витіпане конопляне прядиво, що двома пасмами звисало аж до грудей.

– Багатьох бусурманів поклали? – спитав Станімір.

– Звідси не видко, – поважно відповів Шуліка. – А пулімйот «шварцльоза»[4 - Перекручена назва австрійського кулемета «Шварцлозе».] хароший. Тіко тяга слабенька.

– Так, – погодився сотник. – Тяга слабенька, після доброї роботи тріскається. – І щоб не гаяти часу, відрекомендувався та повідомив про наказ корпусного штабу щодо спільного наступу з отаманом Шулікою.

Той прискаленим оком зміряв з ніг до голови сотника Станіміра, потім подивився на поручника Гірняка і з якоюсь дурнуватою радістю вигукнув:

– А я не піду!

– Як то – не підете?

– А так, не піду, і все! Бо ви австріяки!

Станімір з Гірняком перезирнулися: таке вони чули не вперше. Коли перейшли Збруч і, змучені, спрагли й голодні, маршували селами, люди, визираючи з-за тинів, називали їх австріяками, німцями й навіть англійцями. Ні до кого не можна було підступитися, кожне подвір'я являло собою окрему республіку, яку сторожував пес на довжелезному ланцюгу, а її президентом був сердитий і хитрий дядько в довгій російській шинелі. Незважаючи на літню спеку, тут чомусь усі чоловіки ходили в шинелях, киреях, довгих свитах чи навіть у кожушанках. Вони спідлоба дивилися на заפורошених стрільців, що йшли та йшли нескінченною колоною, похилившись під вагою наплічників. Їхній одяг був сірий від куряви, запилюжені лиця заливав брудними патьоками піт. Услід за піхотою їхали гармаші, що сиділи на лафетах і тряслися на вибоїнах разом із гарматами, запряженими у дві пари коней. Колеса залишали на дорозі глибокі колії; товстелезні дула із чорними жерлами, темно-бурі сталеві щити, подзьобані кулями та осколками, наче віспою, не радували селян.

Над тинами звисали кетяги стиглих вишень, кожен стрілець тягнувся до них очима (Миронові здавалося, що всередині у нього все вигоріло), але ніхто не зірвав і ягідки. Вони, галичани, краще за тих дядьків у шинелях знали, що таке приватна власність. Вони були найдисциплінованішою армією у світі. Наймолодшою і найдисциплінованішою. Проїшовши сотні верст Великою Україною, вони не рекувізували жодної крихти хліба, а коли настали жнива, пішли між боями по людях допомагати збирати врожай за п'ятий сніп. Були навіть жнивні сотні. Тоді всі й побачили, хто такі галичани, яка їхня мова й честь.

– Куди йдете? – часом питали їх люди.

І відповідь завжди була одна:

– Ідемо на Львів через Київ.

Усі, хто мав очі, побачили, а батько Шуліка таки зліз по драбині з неба, якщо назвав їх австріяками, і це був не жарт – почути таке від отамана, з яким разом іти до бою. Тут саме вчасно було послати Шуліку до дідька, але курінний Станімір мав наказ і до того ж він був найдисциплінованішим сотником найдисциплінованішої армії. Тому пояснив якомога стриманіше:

– Ми не австріяки, пане отамане. Ми галичани. Старшини Галицької армії.

– Знаю, – сказав Шуліка. – Але порядки у вас, як у тих австріяк. Після бою ви не дозволяєте ділити ясир.

– Який ясир?

– Ну, здобич, – не змигнувши оком, пояснив Шуліка. – Повинна ж козачня чимось поживитися після бою? Інакше який інтерес підставляти лоби під кулі?

Станімір не знав, що на те відповісти, його вже «шляк трафляв» од такої гутірки, та, опанувавши себе, він різко підвищив голос:

– Я прийшов до вас не торгуватися!

– А я вам нічого й не продаю, – сердито відповів Шуліка. – Ідіть звідки прийшли! Поки я добрий.

Була ще одна слухна нагода розвернутися й піти, однак коса вже наскочила на камінь. Сотник Станімір ураз виструнчився у військову поставу й суворим командирським голосом сказав, що відмова від виконання наказу карається за всіма законами воєнного часу, тому він, отаман Шуліка, постане перед польовим судом.

Шуліка напружився, переварюючи сотникову погрозу, а потім заревів на всю горлянку:

– Полковники, до мене!

В одну мить біля них опинилося кілька бойовиків із його ватаги, аж дивно було, як вони хутко покидали мішки й мовби проскочили крізь мур цукроварні. Курки зведені, револьвери відбезпечені, тільки наказуй, батьку.

Станімір із Гірняком теж потяглися до кобур, але тут Шуліка й собі прибрав військову позу, витягся, розправив плечі, розпушив вуса й сказав отаманським голосом:

– Панове полковники! Прийшов наказ од найвищого командування вдарити на большевиків разом з галичанами. Як ви, полковники, на це дивитеся?

– Як скажеш, батьку! – хором відповіли «полковники».

– А яка ваша воля? – спитав уже теплішим голосом Шуліка.

– Наших голів багато, а твоя, батьку, одна розумніша! – знов гуртом в один голос проказали «полковники». – Накажеш іти, то й підемо! Хіба нам що?

– На тому й порішили! – Шуліка вдоволено подивився на Станіміра. – Я виставляю дві сотні козаків. Коли виступаємо?

Загін Шуліки вчасно подовжив праве крило їхнього куреня, й вони пішли в наступ бравурно й злагоджено, хоча ворог ще здалеку привітав їх спершу гарматним, а потім щільним кулеметним вогнем. Галичани довший час не відстрілювалися, заощаджуючи набої, яких ім постійно бракувало, але без передиху просувалися вперед короткими та швидкими скоками. Зате праворуч од них стрілянина не вщухала ані на мить, повстанці Шуліки палили з усього, що тільки може стріляти, смалили з рушниць, револьверів, скорострілів, поручник Гірняк лишень дивувався, звідкіль у них стільки припасів, і, наслухаючи довжелезні кулеметні черги, думав, що тяга ніякого «шварцльозе» такого вогню не витримає. Безладна, але гучна й напориста пальба справляла враження і на ворога, бо невдовзі галичани перейшли покинуті червоними окопи, за якими була ще одна лінія оборони.

І раптом праворуч настала тиша. Там усе якось ураз заніміло, не чутно було ні стрілу, ні крику, ні звуку. Щоб довідатися, що це за партизанська хитрість, сотник Станімір послав туди стежу на чолі з поручником Гірняком, але той не знайшов від повстанців і сліду. Загін отамана Шуліки здимів, оголивши праве крило, і його довелося латати, розріджуючи впорядковані лави. На щастя, спротив червоних ослаб, і вранці галичани зайшли у Жмеринку, до якої з іншого боку вступила повстанська дивізія Юрка Тютюнника.

Найбільший рух був на залізничному двірці, де застрягло кілька червоних ешелонів з військовим майном та провізією. Сюди збіглося все живе й у дикому шарварку вирувало, горлало, сварилося, погрожувало, бо як тут загнущдаеш нерви, коли перед тобою повнісінькі вагони добра, де сіль, набої, взуття, одяг,

сідла й навіть російські польові мапи, яких так бракувало галицьким старшинам. Біля ешелонів, куди вони підоспіли раніше, виставили охорону, а там, де порядкували повстанці, дійшло до сутичок, біля вагона з чобітьми та шкірою навіть зчинилася стрілянина.

– Назад! Розійдись!!! – пролунала команда, за якою теж гримнуло кілька револьверних пострілів.

Коли натовп розбігся, Мирон побачив, що на пероні лежить чоловік у темно-червоному жупані, щось підштовхнуло його ближче, і Мирон упізнав отамана Шуліку. Той лежав горілиць ще живий, мабуть, поцілили в спину, бо не видно було ні рани, ні крові, тільки передсмертна блідість уже залила його обличчя. Мирон нахилився над пораненим, і батько Шуліка його впізнав.

– Пробач, галичанин, – сказав він. – У нас скінчилися патрони.

Голова його впала набік, наче отаман Шуліка заснув.

2

Спершу вони побачили хмару куряви, яка швидко наближалася в їхній бік, а потім із тієї хмари вихопилося кільканадцять вершників. Це був добре виряджений почет отамана Соколовського, якого вони виглядали, і попереду, видно, їхав сам отаман – білий кінь, відкинувши голову набік, ішов такою легкою граційною риссю, що вершник то виринав, то наче тонув за його гривою. Щоправда, і верхівець той був невеличкий, – як на отамана, зовсім дрібний, – а те, що вони побачили ще через хвилю, ошелешило не тільки поручника Гірняка.

Була неділя, на царині біля Покровської церкви в селі Вереси зібралося чимало люду, своїх і чужих, якщо за чужих вважати стрільців-галичан, котрі теж поприходили на службу Божу (мали свого капелана, та принагідно тяглися до церкви). Після відправи вони розібрали кріси, складені в піраміду біля дзвіниці, але розходитися не поспішали, збиралися гуртами на царині, видивлялися дівчат, жартували й достоялися до того, що теж угледіли отаманський почет.

А коли білий кінь з відливом тьмавого срібла став гопки, мовби вітаючи всіх красиво вигнутими передніми ногами, тоді не в одного стрільця тьохнуло серце. Хтось із бідовіших навіть присвиснув, у когось відчахнулася нижня щелепа, сотник Станімір потяг себе за короткого правого вуса, а поручник Гірняк тільки й подумав: «Ну, починається».

Та не кінь їх ошелешив, хоч було там чому дивуватися – срібний жеребець-араб мав лагідні блакитні очі, а дихав зміїним вогнем, роздуваючи рожеві оксамитові ніздрі, – однак приголомшив їх вершник на тому коні чи, певніше сказати, вершниця, бо то була дівчина із золотою косою, що спадала на ліве плече з-під козацької смушевої шапки. Зодягнута була як парубок – полотняні штани, шевронові чобітки з острогами, туга домоткана сорочина, підперезана шкіряним паском, на якому щільно сиділа кобура з револьвером.

За плечима у дівчини був короткий австрійський карабін, ремінець якого навхрест оперізував її спереду якраз поміж тими пругкими пагорками, які теж видавали її стать. З маківки сивої шапки конусом звисав червоний шлик, і коли кінь, ще гарячий від бігу, крутнувся на місці, дрібно перебираючи струнками ногами (чи, може, то вершниця навмисне так його розвернула), Мирон прочитав на шлику гасло, написане синім чорнилом: «СМЕРТЬ ВОРОГАМ УКРАЇНИ!»

– Здорові були, козаки! – голосно привіталася юнка, на що заскочені такою чуднотою стрільці загули врізнобій кожен по-своєму: «Здорова будь!», «Слава Ісу!», «З неділею!», а Петро Гультайчук навіть крикнув: «Гура!»

Упала коротка тиша. Від розігрітих на рисях коней терпко пахло потом і молодого травою – видно, недавно попаслися.

– Не треба «гура!» – сказала дівчина. – Бо так у бою ми переплутаємо вас із москалями. Як до того прийдеться, гукайте «слава!»

Решта вершників теж були на добрих конях, зодягнуті хто в чому – від світло-зеленого френча англійського крою до сірої свити, хто в папасі, хто простоволосий, але всі веселі й усміхнені, тільки зуби блищали на засмалених сонцем і нічними багаттями лицах. Віднині Мирон Гірняк завжди дивуватиметься їхній веселості – ці хлопці воюватимуть мовби завиграшки, весело йтимуть до бою і навіть умиратимуть весело.

Курінний Станімір повів очима по бравому товариству, шукаючи, хто з них отаман, але дівчина, вгадавши його намір, сказала:

– Я за отамана!

Тепер усі вони заново вступилися в неї, заново побачили це зовсім юне обличчя – вилицювате, з легким ластовинням на прямому носі, з повними вустами, над кутиком яких темніла родимка-мушка. Її синьо-сірі очі мали східну подобу через широкі, виразно окреслені вилиці.

Дівчина зіскочила з коня, і тепер було видно, що вона невеличкого зросту, зате дуже струнка – либонь, інстинктивно тяглася вгору, щоб здаватися вищою. Тут-таки спішився й вершник у блідо-зеленому френчі, перехопив у неї поводи, відступив з конем убік, і на його витягнутому обличчі застигла вся урочистість моменту.

Перекинувши карабін із-за спини на плече, дівчина стала перед сотником Станіміром.

– Мене звать Маруся.

Вона трішки не вимовляла літеру «р» і від того здавалася майже підлітком.

– Добре є, – сказав Станімір. – А як звати вашого красеня?

– Василь Матіяш, – глянула вона на козака, що взяв у неї поводи. – Мій ад'ютант.

– Теж гарно. Тільки я питаю про коня, – сказав Станімір.

Дехто реготнув, хтось пирснув у кулак, щоб не образити ад'ютанта, а один носатий вершник заіржав, як жеребець. Решта засміялися з носатого, і він, щоб ще більше привернути до себе увагу, дістав з кишені велику поймакану хустину й так голосно висякався, що коні застригли вухами. Козаки загойдались у сідлах від сміху.

Срібний кінь з голубими очима й собі весело форкнув.

- Нарцис, - сказала Маруся. - Його звать Нарцис.

Мирон Гірняк відчув, що в нього злегка паморочиться голова. Він почув, як шумує вітер у соснах. Вереси лежали впритул до лісу, і височезні сосни підступали майже до церкви. День був безвітряний, не гойдалася жодна гілочка, та Мирон добре чув шум у зеленому верхів'ї. Наче там тривожно дихала якась велика невидима істота.

Із церкви вийшов священник. Він подивився у їхній бік і, мабуть, упізнав Марусю, бо помахав їй рукою.

Осип Станімір знов повів очима по вершниках.

- А де ж отаман Соколовський?

- Нема його, - сказала Маруся.

- Як то нема? Я говоритиму тільки з ним.

- Це неможливо.

- Чому?

- Він загинув.

- Загинув?.. - перепитав Станімір. - Як?

Маруся не відповіла. Вона трохи помовчала, потім, дивлячись десь на верхів'ття сосон, сказала:

- Він був моїм братом. Тепер я за нього.

Василь Соколовський загинув одразу після того, як зустрівся з Головним Отаманом Симоном Петлюрою. Злий фатум завис над родиною. Смерть підстерігала братів Соколовських підступно, з-за рогу.

Так вийшло, що першим повстав наймолодший Лесик. Сталося це ще за німців і гетьмана, коли селами роз'їжджали каральні загони державної варти. Забирали в селян худобу, збіжжя, реманент, усе краще, що потрапляло під руку.

У Радомишльському повіті біснувався «дурний пан» – так селяни прозвали поміщика Вержбицького за те, що в голові у нього «відкрутилася гайка». Вержбицький, будучи помічником повітового старости Богданова, зібрав сотню грабіжників і, розгулюючи по селах, влаштовував езекуції. Бив до крові тих, хто не знімав перед ним шапку. Дійшло до того, що в Потіївці він перепинив весільну ходу, коли молодий із боярами йшов до молодої, і нагаями примусив усіх танцювати для нього. «Ану-ка врежьте гопака для дурного пана!» – наказав Вержбицький, уже й сам себе називаючи дурним паном. Лесика бісило, що вони цвенькали по- московському, а називали себе гайдамаками. «Кадюки[5 - Кадюки – зневажливе від слова «кадети». Так селяни називали російських військових, яких багато було в армії гетьмана Скоропадського.] без'язики», – плювався Лесик.

Його старші брати Василь і Дмитро, як статечні вчителі, пильнували Горбулівську гімназію, в якій директором була Дмитрова дружина Надя Круглецька. Соколовські, як тільки вдарила Лютнева революція, уже навесні зробили із земської школи українську гімназію, – таких тоді не було ні в Радомишлі, ні в Житомирі. Підпрягли до вчительства і свою молодшу сестру Сашуню, хоч та сама ще навчалася в Радомишльській гімназії, і Лесик часом возив її бричкою до містечка за тридцять п'ять верст. Сашуня взагалі була у них панією, іла тільки з ножем і виделкою, навіть свою улюблену ковмачку[6 - Ковмачка – картопляне пюре.] спритно підгрібала ножиком на видельце. Вона й розмовляла грамотніше за всіх, повчала Лесика, хоч він був старший за неї на два роки, казати «він», а не «вин», «огірки» замість «гурки», «стеля», а не «столя», дарма що так потутешньому говорили всі горбулівці. Лесик не сердився, навпаки, пишався своєю сестричкою і, коли віз Сашуню бричкою до Радомишля, йому хотілося, щоб їх усі бачили. Атож, ви подивіться на цю панну в лисячій шубці, з-під якої стікає зелена шовкова сукня аж до блискучих черевичків. Ніжка у неї гарна, струнка, з високим підйомом, а на розчервонілому від холоду носу навіть не видно ластовиння, хоч воно їй теж до лица. Ще немає шістнадцяти, а вже, вважай, учителька! Вони, Соколовські, всі тяглися до школи, тільки Лесик не надавався. У нього були свої

плани.

Одного дня налетів на їхнє село «дурний пан» з кадюками: давай свиней, давай овес, давай хто що приховав. Хату дяка Тимофія Соколовського вони поминули, а на Лесика наскочили вже за селом, коли той повертався від італійця Ліви. Купець Ліва прибився до Горбулева з далекої Італії, купив тут землю, заклав каменярні й продавав горбулівський лабрадорит чи не всій Європі, а Лесикові того дня продав кінське сідло. Як побачив «дурний пан» Вержбицький те новеньке сидельце, аж затремтів: ти куди оце, ворохобнику, зібрався з кульбакою? Ану давай її сюди!

Лесик, звісно, уперся, набичився, але ж їх налетіла ціла зграя і всипали йому таких нагаїв, що Лесик тиждень відлежувався. Коли підвівся, розшукав Тимоша Олексієнка на прізвисько Корч і Родіона Тимошенка, які вже давно переховувалися від Вержбицького, бо, впіймавши двох його харцизяк, втопили у сліпчицькому кар'єрі. Тиміш Корч торік хрестив сина Лесикового брата Дмитра, тож вони швидко знайшли спільну мову. Лесик очолив партизанський загін, до якого потяглися всі, кому «дурний пан» залив сала за шкуру. Лесик усіх не приймав, лишень тих, хто мав коня та зброю, і так восени вісімнадцятого він уже мав «горбулівський полк» із трьохсот козаків. З Лесика став Олексою – отаманом Олексою Соколовським.

Коли наповратився іти на Радомишль, трішки подумав і перейменував свій полк на «курінь смерті». Якраз тоді гетьман Павло Скоропадський зрікся влади, німці почали збиратися додому. Вони сиділи тихо, як миші, коли Олекса з козаками зайшов у Радомишль. Оточивши на Торговиці каральний загін державної варти, в якому пригрілися шкуродери Вержбицького, горбулівці вибили все, що не встигло втекти. Тільки не знайшли там «дурного пана». Тоді «курінь смерті» підійшов на конях до папірні, де ташувалася німецька комендатура, й Олекса вдерся прямо до коменданта. Він вимагав видати Вержбицького.

Комендант Вібе через перекладача пояснив, що той накивав п'ятами і, ніби не довіряючи своєму тлумачеві, пробіг пальцями правої руки по долоні лівої – показав на мигах, як кивають п'ятами. Олекса йому повірив. І потім не міг собі пробачити, що не перекинув німецьку комендатуру догори дном – наступного дня він дізнався, що «дурний пан» схитрував точнісінько так, як і гетьман Скоропадський. Перевдягнувся жінкою і вдосвіта разом з німцями зробив так, як їхній комендант Вібе показував на долоні, – накивав п'ятами. Олекса вдовольнився тим, що пустив під лід кількох кадюків у річечку Черч. Пішов

годувати раків й один із тих живоїдів, котрий разом із «дурним паном» підняв на Олексу нагайку.

Отаман «куреня смерті» повернувся до Горбулева на чудесному білому коні («прикупив» у козирного кадюка), у широкій кавказькій бурці, зодягнутій поверх черкески з нашитими на грудях газирями – гніздами для набоїв. На ньому вилискували високі кавалерійські чоботи, із сивої шапки звисав аж до пояса широкий червоний шлик, через якого большевики прозвуть отамана Кривавий Оселедець. Вивершувала цей парадний виряд довга гусарська шабля у білих піхвах, яка кінцем діставала до землі й котилася за отаманом на коліщатку.

Удома Олекса мав цікаву розмову із братом Дмитром.

– Ти зробив те, що годилося зробити мені, – сказав Дмитро. – Я все-таки прапорщик і вже понюхав пороху. Але знаєш, що мене здержало?

Олекса кліпав довгими білими віями (вони, Соколовські, всі були білобрисі) і намагався вгадати, до чого брат веде.

– Я не хотів іти проти гетьмана, – сказав Дмитро. – Хай ця влада була недолуга, але ми мали державу. Що буде далі, не знає ніхто. Хоча знов повернувся Петлюра. Він настановляє Директорію. Це, братику, наша влада. Тому я хотів тобі сказати, що ми маємо важніше завдання, ніж... – Дмитро на хвильку затнувся, але доказав. – Ніж ганятися за «дурним паном».

Це трохи вколело Олексу, і він спитав із фуком:

– Чого ти хочеш від мене?

– Ти зробив добре діло, – примирливо сказав Дмитро. – Але в протигетьманському повстанні підняли голови й большевики. Далі вони потягнуть руку за Москву. І це будуть наші найбільші вороги. Якщо ти готовий з ними боротися до кінця, то я з тобою. З мене шапка не впаде, коли для початку я очолю у твоєму курені кінну сотню.

– А далі? – спитав Олекса.

– А далі... – прапорщик Дмитро Соколовський подивився своєму безвусому братові в очі й сказав те, що потім повторюватиме ще не раз: – Будемо держати Україну.

Дмитро бачив далеко. Невдовзі в Радомишлі, Коростишеві, Брусиліві заворушилися «єрусалимські козаки» зі своїми ревкомама й паркоммама[7 - Парком – тодішня норма написання слова «партком»]. До них приєдналися деякі містечкові пролетарі, котрі теж не хотіли визнавати, як вони казали, петлюрівської влади. Були це люди вперті й лукаві, іноді задурманені большевицькою блекотою, іноді одержимі, але завжди ворожі до української самостійності. Завелася якась нова порода активістів на чолі з Мойсеєм Токарським, а біля них постійно крутилася і нова порода жінок – Соня Портной (саме так – не Портная, а Соня Портной), Роза Шейнблат, Клара Вера, Піпка Цімерман. Чого нова порода? Бо всі ці жіночки були схожі одна на одну – сухолиці, коротко стрижені, з міцно стиснутими губама. Здається, вони тільки й уміли сидіти на зборах та вчасно піднімати й опускати руки, ну, ще, може, могли б носити передачі в тюрму для своїх соратників. Тому дивним було, що до них приєднувалися і свої, як казав Дмитро, хохли-вилупки, котрі колотили в містечках робочим людом.

Дійшло до того, що в Коростишеві вони збольшевичили навіть загін вільних козаків, сформований переважно з місцевих каменотесів. Каменярні під час розрухи не працювали, злиденні й очамрілі від голоду робітники легко піддавалися на большевицьку пропаганду. Командири цих «козаків» Калістрат Гелевей та Іван Шуренок пішли на нечуване нахабство. Вони отримали у Фастові зброю від петлюрівського штабу, присягаючись, що підуть на фронт, а самі заховали в лісі біля Коростишева триста гвинтівок та двісті п'ятдесят тисяч набоїв і нікуди не збиралися йти. Більше того, Гелевей із Шуренком чекали слушного моменту, аби повернути цю зброю проти тих-таки буржуів-петлюрівців. Щоб ще дужче вбитися в пір'я, вони наклали на місцевих євреїв контрибуцію в сумі двісті тисяч карбованців.

Розібратися з «вільними козакама» поїхав Олекса Соколовський. Третього січня (настав уже дев'ятнадцятий рік) горбулівський «курінь смерті» увійшов до Коростишева й оточив будівлю волосної управи. Смішно сказати, але на той час тут в одному приміщенні мирно сусідували комендатура Директорії і штаб большевицького ревкому. Коли охорону було роззброєно, Олекса – у чорній бурці, черкесці з газиряма на грудях, у шапці з червоним шликом – зайшов до канцелярії, де вже збилися до купи й ревкомівці Калістрат Гелевей та Іван

Шуренок, і петлюрівський комендант Пількевич.

Біла шабля на коліщатку вкотилася слідом за отаманом, потім зайшли його ад'ютант Петрусь Зозуля, члени штабу Тиміш Олексієнко на прізвисько Корч та Родіон Тимошенко. У кожного на рукаві була чорна пов'язка з білим черепом і двома косточками.

– Що, козачки? – не вітаючись, звернувся Олекса до трьох незнайомих йому чоловіків. – Совдепію зібрались розводити?

Гелевей із Шуренком мовчали, а Пількевич, хапаючи ротом повітря, почав виправдовуватися, що ні, пане отамане, боронь Боже, нема в нас ніякої совдепії, і з його тремтячого голосу було видно, що цей безвольний чоловік опинився під чужою п'ятою.

– Хто тут Шуренок, а хто Гелевей? – не слухаючи його, спитав Олекса.

Ревкомівці назвалися.

– Обох під арешт! – сказав Олекса.

– За що? – в один голос спитали Шуренок із Гелевеем.

– Ви знаєте. А будете придурюватися – для вас буде гірше.

– Може б, спершу побалакали? – боязко спитав комендант Пількевич.

– Сідайте з ними під арешт і там балакайте, – сказав Олекса.

– Ви затіваєте братовбивчу війну, – кинув через плече Гелевей, коли їх виводили з канцелярії.

Зачинили обох не в холодну, а в окрему кімнату, проте Гелевей і там охолов. Він почав благати вартових козаків, щоб його відвели до пана отамана, бо має сказати щось дуже важливе. Олекса дозволив. І тут Гелевей пустив нюні. Утерши сльозу, він сказав, що вдома у нього лишилася хвора мати, якій немає кому й води подати, що вона помре, якщо він не збігає хоч на хвилинку додому.

– Тікати мені немає куди, – сказав Калістрат. – А для більшої гарантії я вам, пане отамане, напишу розписку. Що я арештований і зобов'язуюся через годину повернутися.

– А що, – по-риб'ячому хапнув ротом повітря комендант Пількевич. – Хай напише розписку, я поручуся, що Гелевей свого слова додержить. Мати у нього справді на ладан дихає.

Олекса повірив.

Гелевей вийшов надвір і побачив, що горбулівські козаки осідлали коней, які належали його червоним партизанам, і витинають на них такі викрутаси, як циркові штукарі. Обеззброєні люди Гелевея тільки лупали очима, не розуміючи, що діється. Він спершу подався таки додому, нашвидку пообідав, а потім чкурнув до лісу. Перемерзнувши там дотемна, попросився до хати надійного товариша Петра Антоновича, який жив під лісом. Диво-дивне, але вночі прибився туди й Іван Шуренок. Він утік з-під арешту через вікно – хтось підсобив.

Гелевей із Шуренком сиділи в хаті, поки Петро Антонович ходив у містечко на вивідки. Казав, що їх, утікачів, шукають по всіх усюдах, Соколовський роз'їжджає зі своїм штабом по Коростишеву на білому коні, наклав на жидів контрибуцію в двісті тисяч: мовляв, ви платили совдепам, то й нам платіть. Боячись погрому, налякані жиди збирають гроші.

Пролилася і перша кров. Соколовці розстріляли Льоньку Бахтинського, одного з «козаків» Гелевея, за те, що той, колишній конокрад-кримінальник, хотів хапнути буланого жеребця в самого Тимоша Корча.

– Баба з воза, – сказав Гелевей. – Я б і сам його прикандичив.

Він загадав Петрові Антоновичу тихо скликати їхніх людей: нехай переказують нищечком один одному, щоб сьогодні опівночі зібралися на Кудрявці у хаті Йосипа Панфілка.

Видалася темна й морозна ніч. Зійшлося майже сотня озброєних людей. Гелевей знав, чим їх підігріти. Він сказав, що Соколовський на ранок готує погром і постраждають не тільки жиди. Петлюрівцям начхати на бідних каменотесів.

Треба рятуватися.

До містечка рушили чотирма групами, одна з них пішла захопити телефонну станцію, що стояла на околиці. Коли там пролунали постріли, Олекса з ад'ютантом Зозулею та п'ятьма козаками поскакали розібратися, що сталося. Тим часом нападники швиденько повернулися до своїх, й Олекса застав на станції лише горбулівську варту. Ніхто не второпав, що воно стріляло. Хтось наче спросоння розважився та й пішов спати. Заспокоївши козаків, Олекса поїхав до штабу.

Білий кінь, ступивши одним копитом на міст через Тетерів, тривожно застриг вухами. У п'ятмі блиснув вогонь рушничного випалу. Куля прошила чорну бурку, черкеску й розписку, яку Гелевей дав отаманові. Шуренок влучив у серце.

Олекса упав на міст. Його ад'ютант Зозуля кинувся до отамана, але не встиг навіть зіскочити з коня. Смертельний постріл зупинив Петруся Зозулю. Під зливою куль ще п'ять козаків змушені були галопувати куди очі бачать. Услід за ними, розтинаючи грудьми холодну темряву ночі, помчав білий кінь Олекси Соколовського.

Без отамана й решта горбулівців розгубилися, запанікували, кожен сам рятувався як міг. Дехто кинувся навтьоки через Тетерів, провалився на тонкому льоду й скупався разом з конем, дехто потрапив у полон, але ошчасливлений перемогою Гелевей відпустив бранців додому. Пам'ятаючи про розписку та своє чесне слово, він навіть сказав полоненим, аби вони передали рідним Кривавого Оселедця, що ті можуть забрати тіло. Його ніхто не чіпатиме, воно, задубіле, лежатиме на морозі, поки не розтягне звірина, тож нехай приїжджають.

Поїхав по Олексу батько, горбулівський дяк Тимофій Соколовський, разом із дочкою Сашею. Вона сама напросилася, хоч і страшно було, але знала, що так татові буде легше. Возив колись її Лесик до Радомишля, тепер вона його повезе, тільки не бричкою, а на санях, запряжених парою тих-таки стаєнних коненят.

Олекса лежав під перилами мосту роздягнений до білизни, хтось поживився його буркою, черкескою, білою шаблею й козацькою шапкою з червоним шликом. Він був зовсім не схожий на себе – чуже обмерзле лице із заледенілими повіками вже втратило навіть маску смерті. Біляве волосся покострубатило, шия зчорніла, спідня сорочка на грудях була бура від крові.

- Хіба це Лесик, тату? - спитала Саша.

- Лесик на небі, - сказав Тимофій Соколовський. - А це його прах.

Він сам узяв на руки закоцюбле синове тіло й поклав на сани.

Довго їхали мовчки. Саша думала, що треба оплакати брата, але горло закам'яніло, в очах було сухо й порожньо. Може, тому вона пізно помітила, що ідуть вони не тією дорогою, якою їхали до Коростишева. Перед Кам'яним Бродом старий Соколовський повернув на Кайтанівку.

- Тату, - сказала Саша. - Ми ж не туди поїхали.

- Туди, - відповів батько.

Далі старий узяв попід лісом на Пилиповичі.

- Поховаємо Олексія так, щоб ніхто не знав де, - сказав він. - Є тут свої люди. Поможуть викопати яму. Земля мерзла.

- Лесика ждуть удома, - сказала Саша.

- Нічо', менше буде плачу. А ти ось візьми, бо я забуду. - Він дістав із торби в передку саней жовту свічку. - Перед тим, як опустимо в яму, даси йому в руки громніцу[8 - Громніца (місц.) - свічка, яку вкладають у руки небіжчиків, щоб душа бачила дорогу до раю.].

Саша взяла свічку, і раптом її аж підкинуло.

- Тату, дивіться!

Старий озирнувся і не повірив очам.

Їх доганяв білий кінь.

Маруся сказала, що до походу на Київ вона може виставити тисячу козаків – триста кінних і сімсот піших.

– То у вас ціла бригада? – здивувався Осип Станімір.

– Бригада імені Дмитра Соколовського, – сказала Маруся. – Маємо кулемети й батарею гармат.

Вони сиділи у штабі, який розміщався в хаті того священика, що помахав Марусі рукою. Ще надійшли команданти 1-го й 3-го куренів – поручники Антон Тарнавський і Данило Бізанц. Старшини слухали Марусю, час від часу презиркуючись між собою і зводячи вгору брови. Їх тішили триста кінних – у галичан з кіннотою було сутужно, – і менше радували сімсот піших. Вони вже трохи побачили повстанців, котрі воювали незгірше за вишколених вояків, але важко надавалися до «кооперації» з регулярними частинами. Особливо, коли бої розгорталися вздовж залізниць і треба було швидко вагонуватися до потягів. Повстанці неохоче відривалися від своїх гнізд.

– Ви ще не знаєте нашу піхоту, – сказала Маруся. – Мої козаки, як роззуються, то біжать собачою рисою так само швидко, як коні. А хто не встигає, той хапається за стремено верхівця і мчить поряд із ним.

Старшини знов презирнулися і ще вище скинули бровами.

– Не вірите? – Маруся звузила свої східні, ніби трішки підпухлі, очі й подивилася на поручника Гірняка. – У нас є козак, який воює тільки босий.

– Характерник? – спитав Данило Бізанц.

– Чаклун, – сказала Маруся, і в її погляді промайнув такий дивний погляд, наче вона й сама була чаклункою.

Може, тому Маруся й стала отаманом, подумав Мирон Гірняк. Інакше як пояснити, що під руку цього дівчати стало тисяча козаків? Хоча що тут пояснювати? Він, поручник Гірняк, теж підкорився б їй залюбки.

– А ваші гармаші так само прудкі? – поцікавився Данило Бізанц.

Маруся вловила його іронію, але не взяла до серця.

– Маємо дві польові тридюймові гармати. І дві гаубиці, тільки вони заховані в Тетереві.

– У річці? – здивувався Данило Бізанц.

– А що? Змащені гармати добре зберігаються у воді. А чи прудкі наші гармаші? Побачите. Коли летять через поле, то гарматки стрибають, як жаби.

– І влучно б'ють? – допитувався Бізанц.

– Ще й як! Але головне не в тому, куди поціляють гармати.

– А в чому?

– У тому, що вони піднімають дух козаків.

– І залякують ворога, – додав поручник Тарнавський. – Влучив не влучив, а страху наженеш.

– Золотоверхий Київ не годиться обстрілювати з гармат, – сказав Данило Бізанц. – Не можна руйнувати храм, навіть якщо там ховається ворог.

У поході на Київ галичани вбачали щось надприродне. Узяти столицю для них важило більше за всякий тріумф. Посідання Києва для них означало повернення віри, а може, й самого Бога.

– Ні, – сказала Маруся. – Ви помиляєтесь.

– У чому? – спитав Данило Бізанц.

– Ворога треба нищити скрізь. Руїни храму іноді святіші за його первісну досконалість.

– Перепрошую, – Станімір торкнувся правого вуса. – А скільки вам, ясна пані, років?

– Двадцять, – не змигнувши оком, сказала Маруся.

Старшини знов презирнулися, повівши усміхненими бровами.

– А показуєте на молодшу! – сказав Станімір.

– Я вродилася на молодий місяць.

Радше на сонце, подумав Мирон Гірняк. Тільки молоде весняне сонце могло подарувати таку золоту косу. І веснянки, і родимку над кутиком вуст, і магічний блиск очей. Не чаклунський, а синьо-гарячий тривожний блиск.

– Давайте до справи, панове! – сказала Маруся. – Ми ж не на прощу йдемо до Києва, правда ж?

Та саме тоді, коли Осип Станімір розгорнув на столі мапу, прискакав вістовий і передав новий наказ корпусного начштабу отамана[9 - Отаман – військове звання в Галицькій армії, що дорівнює рангу майора.] Льобковіца. Галичани мусили вдосвіта завагонуватися в Житомирі й залізницею вирушати на Київ через Козятин, а Марусі дозволялося приєднатися до них біля Фастова – і то лише з кінним загоном.

Марусі... дозволялося... – скептично всміхнувся поручник Гірняк. У них що – сім п'ятниць на тиждень?

Марусю наказ не засмутив.

– Ми там будемо швидше за вас, – сказала вона і, дзенькнувши острогами, підвелася з-за столу.

Сотникові Станіміру, видно, ще не хотілось прощатися, бо він запитав:

– А чому ваша бригада назвалася ім'ям Дмитра Соколовського?

5

Дмитро узяв собі за вину, що так необачно загинув Олекса.

Не знав усієї правди. Довго ходив мовчазний, нічого не чув, нікого не бачив.

Жив із дружиною та малим сином Євгенком у двох кімнатах гімназії і часто виходив до вітряка, що стояв край села навпроти їхніх вікон – палицею можна докинути, сажнів за шістдесят. Сідав там, кутив, думав. Подовгу видивлявся на Дівич-гору, що височіла за версту від села у бік Радомишля. Щось креслив дубчиком на снігу.

Одного дня він пішов на Лапаівку до батька, зайшов у стайню, де в потемках білів Олексин кінь. Засідлав його, примірявся, незчувся, як виїхав за село. Застояний жеребець легко переходив в алюр, був м'який у поводах, сиділося на ньому зручно, немов у кріслі.

Дмитро вже був готовий, коли до нього прийшли Тиміш Олексієнко-Корч, Ничипір Круподеря та Матей Мазур із Пилиповичів. Робіть щось, Дмитре Тимофійовичу, ви ж офіцер. Невже подаруєте ім братову смерть?

Хтозна, що відповів би на те прапорщик Соколовський, якби знав, що чекає його попереду. Мова не про смерть, а про зраду й запродаństwo, яких доти Дмитро ще не встиг звідати. Не міг же він знати, на скільки мільйонів оцінять його голову та хто спокуситься на ті гроші. Тому відповів ім так, як колись сказав братові:

– Будемо держати Україну.

Спершу він зібрав невеличкий загін, до півсотні перевірених козаків, а коли навесні червона повінь залила Україну й московський лапоть наступив на горлянку селянам, отаман Соколовський мав уже ціле військо. Кілька тисяч повстанців важко було тримати прикупі, тому Дмитро поділив їх по селах на

сотні і згукував під слухний момент товкти москаля. Після того, як гаряче діло було зроблено, отаман відпускав козаків додому хазяйнувати.

Штаб узяв під свою руку Тимофій Соколовський. Дмитро хотів було відмовити батька, але старий тупнув на нього ногою, мовляв, не команду, бо зніму паска, тоді побачимо, хто з нас старший.

Вони й не помітили, як у цій катавасії знайшла собі роботу Сашуня. Якось після служби Божої дяк Соколовський завважив, що біля церкви зібрався чималий гурт парубків і старшого чоловіцтва. Підійшовши ближче, він побачив у центрі кола свою найменшеньку пестунку, яка переконувала всіх, хто носить штани, йти в повстанці. «Знову кров проливають?» – загув хтось у натовпі, на що Саша сказала, що так, не всі голови уціліють, але втрати у боротьбі завжди будуть меншими за ті, яких ми зазнаємо в покорі. «Проклянімо смиренність тих, хто, сидячи на печі, вигріває рабську сподіванку, що біда обійде його стороною», – сказало це жовтороте пташеня, яке невідь у кого вдалося. Та в кого ж? Бабуня у неї була відунею, мати ворожить, а воно, хоча й гімназію вже закінчує, і собі туди само. Ну-ну! Он і ще котрийсь огризнувся, однак слухають, пороззявлявши роти, наче дівчина їх на весілля запрошує і зараз кожному дасть по шишці. Глянувши на присадкуватого Санька Кулібабу, котрий невдоволено чмихав носом, вона сказала, що страхопуд може висиджувати яйця в теплі, як та квочка (тут уже всі загигикали), але хай пеняє на себе, коли червоний півень клюне його в «подушку».

Мине якийсь час, і Тимофій Соколовський на власні очі побачить, як цей «страхопуд» Санько Кулібаба зітнеться в рукопашному бою з червоними. Трое підуть на нього з багнетами, а Санько вхопить рушницю за дуло й гатитиме нею, наче люшнею, по головах, поки не розтрончить три черепки й кольбу своєї ж таки рушниці. Тільки дуло залишиться в Санькових руках, коли недобиток попросить його: «Дабей, браток», а він скаже: «Чорт тобі брат» – і витре спітніле чоло закривавленим рукавом. «Чим же я тебе доб'ю, – виправдовувався потім Санько, – як ти своєю макітрою мені ружжо понівечив. Було б не лізти під гарячу руку».

Згодом Сашуня уже була зв'язковою і якось принесла вістку, що від Житомира на Коростень ітиме ешелон з кавалеристами й верховими кінями. Вирішили перестріти гостей уночі біля Андріївки. Розгвинтили рейки, почекали, поки проскочить перевірочний порожняк. Матей, приклавши вухо до рейок, сказав, що за п'ять хвилин ешелон буде тут, пора розбирати колію. Розібрали, залягли

в захисній лісосмузі. Із темряви вихопилося більмасте око світла, почулося бадьоре чахання паротяга. Хтось відчув солодкий лоскіт під «ложечкою», хтось холодок, Матей підбив шапку вище на лоба – навіть у темряві було видно його блаженну посмішку.

Машиніст помітив халепу, різко загальмував, та пізно – гримнули буфери, заскреготали колеса, вагони полізли один на одного. Здійнявся крик, гвалт, злякано заіржали коні, б'ючи копитами об підлогу вагонів. Козаки сипнули по ешелону з кулеметів, на пострах жбурнули під потяг кілька гранат. Хлопці саме розігрілися і рвалися до бою, але з вагонів ніхто не відстрілювався.

Дмитро дав команду припинити вогонь. Коли втихло, раптом почали відчинятися двері вагонів, і звідти полетіли на землю рушниці, револьвери, шаблі. Після того з піднятими руками виходили червоноармійці, ставали рядком уздовж колії, сліпо вглядаючись у ніч. Двое кинулося тікати до лісосмуги, але їх наздогнав короткий разок із «люйса»[10 - «Люйс» – спрощена назва ручного кулемета системи Люіса.], що його випустив Тиміш Корч.

Дмитро розгубився. Стільки полонених – куди ж їх подіти?

Хлопці тим часом підбирали на землі трофейну зброю, виводили з вагонів коней, виносили сідла, скриньки з набоями, знайшли навіть п'ять легких кулеметів. Дев'яносто коней із сідлами й новенькі «люйси» так розчулили отамана Соколовського, що він вирішив відпустити полонених.

– За те, що ви не чинили спротиву, я вам дарую життя, – сказав Дмитро. – Їдьте у свою Расею і більше сюди не вертайтеся. Ще раз мені попадетесь – розстріляю на місці.

Матей не повірив своїм вухам.

– Наче бачу, – сказав він. – Оце розвернуть вони свого поїзда й поїдуть навпрошки через поле в Москву. Дурне діло робиш, отамане. Я б їх викосив до ноги.

– Пізно, – остудив його Корч. – Не годиться отаманові слово ламати.

Після того, як Дмитро поколошматив червоних від Радомишля аж до Звягеля[11 - Звягель – нині Новоград-Волинський.], підмосковський большевицький Раднарком, що сидів у Харкові, оголосив бандитського отамана Соколовського поза законом. Двадцятого квітня, якраз на Великдень, червоні вирушили на Горбулів – сподівалися в таке свято заскочити соколовців зненацька. Три сотні піхоти, кінний полк та дві гарматні батареї підходили до села з боку Чайківки.

Довідавшись про ворожі гармати, Дмитро спохмурнів: дійде до бою – село ляже в руїнах. І він вирішив залишити Горбулів. Повстанську збірку призначив у сусідньому лісі.

Москалі спокійно зайшли до села, здивовані тим, що тут немає ніяких гайдамаків, якими їх так лякали. Зібрали людей на майдані, і їхній командир Аралов, міцний горбоносий молодик із цапиною борідкою, наказав видати отамана Соколовського, інакше доведеться спалити село, а декого й розстріляти. Аралов говорив з людьми, не злізаючи з дончака, який норовисто перебирав ногами у «білих шкарпетках».

– Не хотелось би в такой день портить всем настроеніе, – сказав він, дістаючи з портсигара цигарку й постукуючи нею об срібну кришку. – Но еслі видадіте нам бандіта, всьо абайдьоцца.

– Конешно, знайдемо, – вийшов наперед дід Горошко, котрий теж колись служив в армії і був там, хвалився, правою рукою царя. – Отаман зараз, видно, десь засів при пасці й ковбасці й той... – дід Горошко дав щигля собі в підгорля. – А ми його теплого вам і знайдемо. Тільки ж і ви, товаришу, не погордуйте нашою паскою і ковбаскою. Та й солдатики нехай причастяться крашанками.

– Харашо, – сказав Аралов. – Только без шуток. Са мной шуткі плохі.

Він розмістив свій штаб тут-таки біля майдану в хедері[12 - Хедер – єврейська школа при синагозі.], а до вечора вся солдатня, що розквартирувалася по хатах, була п'яна хоч викрути й дивувала горбулівців чудернацькими пісеньками, від яких або в'янули вуха, або нічого не можна було второпати.

Ех, люблю тібя за ето,

Што ти мілка Лісавета!

Оп-ца-ца, оп-ца-ца,

Нет начала, нет канца!

Дехто з них заснув у хліві на сіні, хтось захропів під припічком, лише командир кавполку Аралов, виставивши охорону, спав у теплій постелі. Йому пообіцяли до ранку знайти Соколовського, а як не знайдуть, то отаман і сам прийде, щоб не постраждали його односельці. Він такий.

Опівночі Саша, крадькома переходячи село, не побачила ніде живої душі, скрізь було тихо, і та глибока тиша навівала тривогу. Біля костелу вона набралася такого страху, що ледве встояла на ногах. Від польського цвинтаря на неї посунуло щось темне й велике, воно голосно дихало, сопіло, наче якась почвара, Саша з переляку застигла й не мала сил утікати. Раптом воно зупинилося і заревло несамовитим голосом на всьє село. Минув ще якийсь час, поки вона, знетямлена, зрозуміла, що то був величезний бугай, який десь одірвався з прив'язі й тепер блукав неприкаяний у темноті. Він тяг за собою довгого ланцюга, прикріпленого до кільця в ніздрях, крутив головою, подзенькуючи тим ланцюгом, рвав ратицями землю, і в його ревінні чувся такий відчай, від якого дрижав увесь світ.

Саша побігла до лісу, не озираючись, хоч їй здавалося, що почвара сопе їй у спину, брязкаючи ланцюгом. Вона розповіла Дмитрові про все, що вивідала в селі, і той наказав козакам обсадити Горбулів з усіх боків – так, щоб відступ до втечі лишався тільки в одному напрямку, до Чортового лісу. Ліс цей був мочаруватий і заболочений, в його багнах справді могли водитися чорти, й оскільки перейти ці нетрища було важко навіть своїм, то чужинцям і поготів. Головне – спрямувати їх правильно; для цього Дмитро звелів поставити з трьох боків Горбулева гармати, але бити так, щоб стрільна минали село, гатити на пострах, підсилуючи вогонь із кулеметів.

Одну сотню він заховав на острові у Чортовому лісі, куди можна було дістатися лише вузькою річечкою. Якщо комусь вдасться намацати брід, то щасливчик потрапить прямо чортам у зуби.

Відкривши вогонь серед ночі, Дмитро в Горбулів не заходив, даючи москалям втікати до Чортового лісу, аби не битися з ними в селі. Коли стежа доповіла, що кіннота й піхота поперли на болота, тоді й козаки тихо зайшли в село подивитися, чи ніхто тут не забарився. Дехто з гостей, не маючи честі, таки

загаявся, тож мусив розплатитися за великодню вечерю життям. Кумедну штуку побачив Дмитро на подвір'ї діда Горошка: «права рука царя» зв'язав налигачем двох п'яних кацапчуків і провадив з ними виховну годину: «Ви хотіли побачити отамана Соколовського? То куди ж ви тікаєте, ось він прийшов, як я йому й наказував».

А в Чортовому лісі червона кавалерія наосліп місила трясовину. Коні брели по черево у болоті, кіннотники загірбили ногами багно, задирали їх угору поперед себе, й здавалося, що вони ідуть на коровах. Так казав Санько Кулібаба, котрий, чатуючи на острівцеві, багато чого побачив.

Чорний дончак комполку Аралова грасував попереду, не видно було не те що його «білих шкарпеток», а й ніг, наче кінь плазував по болоті на животі. Аралов, заляпаний багнукою, скидався на сатану, котрий осідлав безногу тварину. У тій колотнечі він загубив картуза, Санько й гадки не мав, що це іде командир, та доведений до відчаю Аралов сповз із дончаків і потяг його за повід до річечки, яка щасливцям давала змогу вибратися на суше. Саме тоді, коли Аралов ступив у воду, Санько прицілився, затримав дихання й натиснув на спусковий сучок. Чортовим лісом покотилася кручена луна, на кінці дула спалахнув вогник, засліпивши Санька, але він почув, як хтось гепнувся у воду.

Горбулівці пояснять Санькові, що він прикінчив самого Аралова, бо знайдуть у вбитого срібний портсигар, на якому вигравіювані ведмедики в ранковому лісі, і віддадуть той портсигар Санькові як його законну трофейну здобич.

– Подумаеш, – пхикне Санько з удаваною байдужістю, – якийсь там Аралов. Я, коли вгледів те болотяне страховисько з цапиною бородою, то подумав, що то сам главковерх Троцький.

Санько Кулібаба наче накаркав. У травні проти Дмитра Соколовського червоні кинули 5-й кінний полк імені Троцького, потім ще два піші полки. Але Дмитро був удатним. Він уміло оборонявся, доводячи давнє правило, що партизани найкраще б'ють ворога тоді, коли втікають од нього. Хоча й сам нападав, не раз вимітав червоних із Радомишля, Звягеля, ходив аж на Макарів і Бишів. Большевики звинувачували його в погромах, але то брехня.

Зайшовши на початку липня до Звягеля, Дмитро зібрав містечкове населення й звернувся до нього від щирого серця:

– Мое слово насамперед до синів Ізраїлевих! – сказав Дмитро. – Ніхто так не любить вас, як я. Повірте, у моєму селі я ріс разом з такими, як ви, і між нами ніколи не було бійок. Я готовий боронити кожного з вас, але маю тільки одне прохання. Не стріляйте нам у спину. Якщо комусь осоружна Україна, за яку ми кладемо свої голови, то нехай шукає собі іншого краю. Світ великий! Але, ще раз кажу, не стріляйте у нас з-за вугла, не плюйте у душі християнам, не оскверняйте наші церкви.

У Звягелі дійшло до того, що члени ревкому Чорненький, Ціолтан та Ананьев відібрали у духовенства книги актів громадянського стану, а коли парафіяни запротестували, караульний батальйон відкрив вогонь по церкві. Прихожани в паніці розбіглися, та вже наступного дня проти комуни піднялося дві тисячі хліборобів із довколишніх сіл – вони зайшли в містечко з ціпами, вилами, палицями. Половина бійців із п'ятиста червоноармійців караульного батальйону, вважай, усі християни, відмовилися стріляти у своїх одновірців. А ті, що лишилися на боці ревкому, косили беззбройних людей з кулеметів. Найдужче лютували самі ревкомівці – під їхні кулі потрапили навіть жінки та підлітки.

До Звягеля влетів зі своєю кіннотою Дмитро Соколовський, і цього разу замість отамана заговорила його товаришка шабля. Половину червоних соколовці винищили з розгону, решта розбіглися хто куди; більшість поховалися в самому містечку, розгнівані селяни вишукували їх по хатах і крамничках, по стайнях, льохах і коморах. Кари не минули й ревкомівці, котрі збиткувалися над священиками, – Ананьева та Ціолтана знайшли у підвалі скоб'яної лавки, де й порішили на місці, Чорненького ж витягли з печі такого чорнющого від сажі, що впізнали тільки тоді, коли він заблагав пощади. Щоб не оскверняти піч, безбожника вивели надвір і втопили в нужнику.

Серед нехристиян було чимало китайців, котрі затято обороняли большевицький парком, відстрілюючись до останнього патрона; дядьки з ціпами дивувалися, що ці вузькоокі відбиваються завзятіше за москалів, тому влаштували ім справді погром – убивали штилями, заступами, дрючками.

– Так їх, так косооких! – підохочував розлючених дядьків Матей Мазур, гарцюючи на гнідому коні, що почорнів од поту, і споглядаючи, як селяни трощать кілки на головах китайців. – Ану дужче-дужче! По макітрі його!

Не знав Матей, що його жде точнісінько така смерть. Десь вона, безноса, походжала вже близько.

– Диви, як треба воювати! – показував пальцем Матей на закривавлену голову, що лежала окремо від тулуба, – хтось із селян воював косою.

Година гніву добігала кінця. Козаки Соколовського ховали шаблі у піхви, даючи повоювати селянам. Бойове хрещення не зашкодить нікому.

Матей пошукав очима Соколовського. Той, сидячи у сідлі, скручував цигарку, тютюн розсипався з-під пальців – ще не вляглося тремтіння в руках, яке з'являється в запалі бою.

Матей, відпустивши поводи, і собі дістав кисет, та раптом його гнідий так схарапудився, що вершник ледве не вилетів із сідла – під копита коневі покотилася ще одна голова.

– Чого, дурний? – Матей натягнув поводи, але якби він стояв на своїх ногах, то й сам би позадкував. Попереду стояла сама смерть із косою, тільки закривавлене лезо було закріплене не впоперек кісся, а стриміло вгору, як спис. Чоловік, який стискав обіруч косу, з голови до п'ят був забризканий кров'ю і, п'яно хитаючись, водив каламутними очима на всі боки – хто там іще, підходить.

Матей розвернув коня і під'їхав до Соколовського.

– Бачив? – спитав він, мацаючи себе по кишенях. Не помітив, коли загубив кисет із тютюном.

– Бачив, – сказав Дмитро.

– І як?

– Їх сюди ніхто не кликав.

– Я, кажись, кисет загубив, – сказав Матей.

– Аби не голову, – гостро подивився на нього Дмитро: на підмізинному пальці Матея блищала золота каблучка, якої раніше в нього не було.

- Кисета жалько, - сказав Матей.

- Там що - теж було золото?

- Звідки?

- Сам знаеш. Побачу - розстріляю.

- Ну, ти, ій-бо, наче маленький.

Дмитро подав йому свій кисет.

- Кури.

- Не, - образився Матей. - Я згадав, де він у мене випав.

- Не вертайся.

- До дідька! - кинув Матей і пустив коня на те місце, де погубили голови китайці.

Чоловіка з косою там уже не було. Селяни гуртами розходилися по домівках, ніби вертали з польових робіт.

Кисета Матей не знайшов. Він стягнув з пальця каблучку і сховав у кишеню. «От, ій-бо, наче маленький», - сказав сам до себе.

Після походу Соколовського на Звягель большевики поставили його в один ряд з отаманами Зеленим, Ангелом і Струком. За Дмитрову голову вони пообіцяли сім мільйонів рублів.

***

Початок серпня приніс нові надії. Об'єднана з галичанами Армія УНР гнала червоних до Дніпра. Повстанські загони де могли розчищали шлях українському війську.

Того вечора Дмитро Соколовський повернувся зі своїми козаками аж із Макарова – територія його отаманської влади розрослася на півтори сотні верст. Дмитро був у гуморі, покликав брата Василя і декого з учителів на вечерю до своєї гімназійної оселі. Сиділося, як ніколи, весело, допізна.

Ніч була тепла, але по-серпневому свіжа. Надя відчинила вікно, лишивши фіранки завішеними. Вони заворушилися під подихом нічної прохолоди.

Ближче до півночі гості розійшлися. Василь же затримався, мовби його щось не пускало. Випили ще по чарці – удвох, по-братському. Дивились один одному в очі й мовчали.

– Додому... надовго? – спитав Василь.

– Не знаю, – сказав Дмитро. – Чекаю розпорядження від самого...

– Петлюри?

– Від нього. Починається інша війна.

Вогник у гасовій лампі, що стояла на столі, почав осідати.

– Гас кінчається, – сказала Надя і заходилася прибирати зі столу.

Дмитро вирізав кружальце сирої картоплини й поклав зверху на отвір у ламповому склі – вогник піднявся.

У сусідній кімнаті крізь сон схлипнув Євгенко. Надя вийшла до дитини.

– Ти поставив хлопців коло вітряка? – спитав Василь.

– Ні, всі перетомлені, – сказав Дмитро. – Сторожа біля Дівич-гори, коло кар'єру, на підступах до села. А тут кого нам боятися?

Він підвівся і ступив крок до вікна.

Зайшла Надя, рипнула дверима – вітерець ворухнув фіранкою.

Бахнув сухий револьверний постріл. Куля влучила Дмитрові в чоло, він упав, навіть не зойкнувши.

Крізь вікно влетіла граната й підстрибнула на підлозі.

Василь щосили штовхнув Надю до сусідньої кімнати і впав долілиць. Граната рвонула, згасло світло, Надя, захопивши з ліжечка дитину, наосліп кинулася до дверей.

Василь перекотився до сусідньої кімнати, коли крізь прочинене вікно влетіла ще одна граната, об стіну залопотіли кулі.

Надя вискочила з дитям на ганок і ледве не налетіла на чорну постать. Це був їхній кум Тиміш Олексієнко-Корч, хрещений батько дитини, яку вона тримала на руках. Надя спершу подумала, що Тиміш підоспів на поміч, та він прошипів:

– Якщо комусь писнеш, я твое щеня розірву на шматки.

Корч розтанув у темряві.

Більше ніхто не стріляв. У Наді дзвеніло в голові. Зайшовся плачем Євгенко, та вона його не чула. Земля хиталася під ногами.

Притискаючи до грудей дитину, Надя повернулася до кімнати.

Було темно і страшно. Біля мертвого Дмитра на колінах стояв Василь.

– Митю... Митю...

Усвідомлення смерті вдарило її в серце. Вона не могла ні закричати, ні обізватися до Василя.

Він повернув до неї обличчя, схоже на чорну маску.

– Що там... надворі? – спитав.

– Нікого, – сказала вона.

***

Тієї ж ночі Василь зібрав на сполох найпевніших козаків.

Приголомшені, вони не хотіли вірити, що отаман загинув. Щойно ж він разом із ними повернувся додому. Саме прізвище Соколовський для них важило так багато, що вони тут-таки обрали на отамана Василя. Був у Соколовських ще один брат, найстарший, Степан, але він носив рясу й шаблю до рук не брав. Мав парафію в Янівці.

Збираючи вночі козаків, Василь думав, що, може, почує від них щось важливе чи й сам запримітить яку-небудь хитрість, бо все скидалося на зраду. Тільки свої знали, що Дмитро повернувся з Макарова, розпустив загін на спочинок, а сам поїхав додому.

Такої думки був і Тиміш Корч, котрий першим явився на склик.

– Хтось із своїх продався за сім мільйонів, – сказав він. – Подивимося, кого сьогодні не буде.

Не з'явився Матей Мазур. Жив він у Пилиповичах, проте Василь послав по нього верхівця і той не застав Матея вдома. Де він – ніхто не знав.

Усе зрозуміло було тільки большевикам. Вони написали в «Красном листке», що Дмитра Соколовського з його поплічниками оточили в школі червоноармійці караульного батальйону і вкинули у вікно п'ятнадцять бомб. Однак бандит виявився таким живучим, що довелося дострілювати. У кишені вбитого знайшли листа від поміщика Вержбицького (виходило, що «дурний пан» був приятелем Соколовських), у якому той просив отамана не падати духом, бо в Україну прийшов генерал Денікін на з'єднання з Петлюрою.

Матей не з'явився й на похорон, хоч провести отамана в останню путь прийшли не тільки всі горбулівці, але й сотні людей з довколишніх сіл – Чайківки,

Модулева, Заньків, Корчівки... Такого похорону ще не бачили ні Горбулів, ні Радомишль, ні Житомир. Окрім місцевого батюшки Дмитра Гов'ядовського, було багато приїжджих священиків, серед них і Степан Соколовський – високий, худий і такий само білобрисий, як усі брати Соколовські.

Відспівали отамана на подвір'ї гімназії, потім на лафеті повезли на цвинтар, хоч це було зовсім недалечко. Процесія не вміщалася на вузькій вуличці від гімназії до цвинтаря.

«Ех, батьку-батьку», – тяжко журилися козаки, які йшли за труною з рушницями за плечима, жінки всі плакали, бо який же він батько, як йому двадцять чотири годочки – лежить он геть молодюсінський, тільки вітер ворушить білявого чуба.

Разом з козаками йшла його сестричка Саша й вела за труною білого коня з уплетеною в срібну гриву чорною стрічкою.

Аж тут від Дівич-гори вдарила гармата, заторохкотіли кулемети, десь на Бедилівці[13 - Назва кутка в селі Горбулів.] впали гарматні стрільна. Лава червоних із двох батальйонів посунула на село. Довідавшись про похорон Соколовського, большевики не могли пропустити такого зручного моменту, щоб помститися горбулівцям за ганебну поразку, а заодно й захопити тіло отамана. Поглумитися над мертвим було ознакою їхньої доблесті. Вісімсот карателів відкрили вогонь по жалобній процесії.

Люди в паніці кинулися тікати, залентували жінки, заплакали діти, білий кінь рвав повід із Сашиних рук. Кулі свистіли над головами, хурчали в листі дерев, зривали тріски з вітряка. Підібравши ряси, священики шукали очима, куди заховатися. Дехто з людей побіг до костелу, що стояв недалеко від цвинтаря через дорогу, дехто поліз у вітряк, горбулівці розбігалися по хатах, ламаючи тини й перелази.

Отаман Василь Соколовський подав свою першу команду «До бою!»

Озброєні козаки розгорнулися в лаву. Частина їх залягла в рову відразу за цвинтарем, частина побігла ліворуч до польського кладовища, що лежало за костелом і теж від поля було обнесене ровом. Праве крило розтяглося за вітряком. Сили були нерівні, бракувало кулеметів, проте густим рушничним вогнем вдалося стримати натиск, поки труну з тілом отамана переклали на

підводу, і Василь Матіяш удвох із Саньком Кулібабою вдарили по конях. Ніхто не бачив, де вони того дня переховувалися, ходили чутки, що їх прихистив у своєму кар'єрі італієць Ліва.

Глибокої ночі отамана Дмитра Соколовського поховали на цвинтарі в сусідньому селі Корчівка. Цей цвинтар також лежить за селом, тому ніхто нічого не чув і не бачив. Не було ні священиків, ні велелюддя, ні лафета, покритого килимом. Із родичів попрощався з Дмитром лише його старший брат Василь. Коли притрусили свіжу могилку бур'яном і гілками, Василь опутився в її узголів'ї на одне коліно й сказав:

- Прости, брате... - Помовчав, потім додав: - Будемо держати Україну.

А біля горбулівського цвинтаря бій тривав недовго. Дізнавшись, що труну з отаманом вивезено, козаки ще трохи постріляли й десь поділися. Були - й нема.

Червоні вдерлися в село. Щоправда, кількох занесли на руках, серед них і комісара Чаріна-Броварського, котрий ухитрився впіймати кулю якраз у те місце, де начіплюють ордени. Не щастило червоним командирам у Горбулеві, але Чаріну-Броварському поталанило в тому, що для нього була вже готова могила. Коли червоноармійці пішли на цвинтар копати яму для комісара, то з радістю закрітили купу сирій землі, біля якої вже зяяла яма. Туди вони й укинули Чаріна-Броварського з великими почеснями, після чого розповзлися по селу. Ходили по хатах зі своєю старою піснею: «Жарь, сука, яшніцу! Ставь на стол водку і лепі варенікі, тваю мать! Карміла, падла, бандітов, теперіча нас пакорміш».

Удаючи, що шукають «бандитів», червоні вешталися по коморах, степках[14 - Степка - приміщення в поліській хаті, де зберігають продукти харчування.], заглядали в скрині, по запічках, й оскільки цього разу ночувати в селі не збиралися, то гребли все, що підверталось під руку. Хліб, сало, полотно, заполоч, курей, - пір'я літало по всьому селі, - квашенину запихали в кишені й за пазуху, розсіл дзюрками витікав з-під холош. Від них ішов шурячий сморід, такий ідкий, що навіть коти розбігалися з диким нявчанням.

- Ну, вже всяких набачилися, - казали горбулівці, - німців, австріяків, кадюків, а такої ненажерливої голосрачі ще не було.

У когось завалили кабана й уже смалили його серед села над ставком, до якого впадала річечка Свинолужка, а туди далі в бік кутка Лапаївки над Свинолужкою у берегових заростях був замаскований «рушничний верстат» Соколовського, себто зброярня. Ніхто ніколи не ходив через ту місцину, заклята вона була, водила там людей нечиста сила, не один горбулівець блудив ночами над Свинолужкою, і ніколи це добром не закінчувалося.

Не знав цього один миловидний солдатик, щось понесло його понад річечкою в ті густі верболози. Кращий за інших був цей кучерявий хлопчина, може, ще не встиг стати звіром, бо всі москалі справляли нужду прямо на вигоні біля ставка, а він вирішив пройтися берегом річки-струмочка. Ішов, ішов, поки не набрів на вхід у якусь немовби печеру, але з дверима й замком. Він нюхом відчув, що тут якась хитра бандитська схованка, і вже хотів гукнути своїх, як раптом покликали його:

– Ей, салдатік!

Кучерявенький озирнувся і ледь не присвиснув – за три сажні від нього стояла молодесенька дівчина в тоненькій літній сукні й так заклично до нього всміхалася, що можна було здуріти.

– Как тебя зовут? – грайливо спитала вона.

– Меня? – кучерявий ковтнув повітря. – Міхей. А тібя?

– Догоніш – узнаеш! – дивлячись йому в очі, дівчина позадкувала від нього на кілька кроків.

Не вірячи такому щастю, кучерявий теж нерішуче ступив уперед і зупинився.

– Ну? Не бойся, Міхеюшка! – підохотила вона і знов відступила на крок-другий, а він так само боязко наблизився до дівчини. Це вже було схоже на гру, яка от-от розгориться.

– Давай, радімий...

Він перший рвонув з місця, і дівчина теж помчала вздовж берега понад річкою. Бігла вона легко та пружно, то підпускаючи його ближче, то знов відриваючись, іноді він уже майже діставав її рукою, та в останню мить дівчина додавала швидкості, і він хапав у жменю повітря. Вона бігла босоніж, а на ньому були важкі черевики з обмотками до колін, через те кучерявий не міг її швидко догнати. Перед ним миготіли її стрункі ноги, сукня від бігу злітала вгору, відкриваючи вище дівочу звабу, солдат від того дурів, ще дужче налягав на ноги, змахуючи з обличчя гарячий піт, та знов ловив у жменю лиш вітер. Коли здавалося, що ні, йому її не догнати, дівчина враз спіткнулася і впала на моріжок.

Кучерявий майже налетів на неї. Не вірячи такому щастю, він навалився на дівчину, почав тикатися засапаним ротом у її шию, волосся, щоки, уста. Відчуваючи гостру нестримну насолоду, він здивувався, що дівчина не дуже й пручається, не кричить, не кличе нікого на допомогу, хіба що злегка опинається, ховаючи стиснуті губи. Від солодкої втіхи йому аж кольнуло в серце, він навіть не встиг відчути болю, коли сталева в'язальна шпиця, яку дівчина вихопила з тугої золотої коси, увійшла йому в груди.

Він затих миттєво, здувся, як проколений міхур, дівчина скинула його з себе на зелену траву. Якийсь час вона дивилася в його трохи здивоване, але загалом спокійне лице, їй зовсім не було страшно від того, що вона вперше вбила людину, дівчина ще не повірила до кінця, що це таки сталося. На його грудях не було крові, і їй здавалося, що він ще може ожити, ось-ось підведе голову, схопиться на ноги і знов кинеться її наздоганяти. Від цього їй було тривожно й трохи моторошно. Однак зайда не ворухився, не дихав, хоча й змінювався з лиця, але то вже були порухи не життя, а смерті.

Вона подивилася на шпицю, яку тримала в руці, і на ній теж не побачила крові, довгий сталевий дротик був чистий, ніби ним проткнули не серце, а клубок вовни. Однак дівчина не сховала шпицю в косу. Вона хотіла її викинути в річку, та передумала й застромила під кору старої верби.

Біля Фастова курінь сотника Станіміра потрапив у таке прикре оточення, що здавалося, їм прийшла амба.

Спершу все було якнайліпше – після гарматного обстрілу ворожих позицій вони пішли в наступ і біля Трилісів зім'яли червону лаву, змусивши її до відвороту. Розпорошений ворог, безладно відстрілюючись, тікав уздовж залізниці. Збадьорені успіхом, стрільці щодуху поперли вперед, але тут із-за насипу вихопилася червона кіннота і з дикунським галайканням почала огинати їхне запілля.

Станімір відчув, як у нього всередині щось обірвалося. Замішання охопило старшин, стрільців, Мирон Гірняк намагався згадати команду, яку подають під таку смертельну облогу, але на думку сплигло тільки «Отче наш...»

– У гнізда-а-а! – розкотисто, з усіх сил закричав Станімір. – Скоростріли! У гнізда!

Команда покотилася від сотні до сотні; широко розтягнута полем розстрільна, стискаючись, мов пружина, швидко збиралася в гурти, ладувала кулеметні гнізда. Стрільці на ходу насаджували на кріси багнети.

Перші кіннотники на правому крилі врізалися в галицькі лави, кілька стрільців упали під їхніми шаблями. Застукотіли кулемети, сипнув густий рушничний вогонь, дико заіржали коні. Густе липуче повітря запахло смертю. Нервова дрож пробігла Мироновим тілом, в одну мить він угледів усю свою сотню. Лиця стрільців змінилися, Мирон такими їх бачив лише під Янчином, коли польський генерал Галер кинув проти галичан армію з шести дивізій, озброєних до зубів французами. Це були обличчя тих, що безоглядно йшли на смерть, і кожен думав лише про те, як узяти за своє життя якомога дорожчу плату.

– ...Нехай буде воля Твоя... – Мирон тамував нервове дрижання, яке, затихаючи, збиралося під серцем у тугий клубок.

Йому здавалося, що кожен стрілець щось викрикує, але за суцільною стріляниною нічого не було чути. Він уловив лише голос Петра Гультайчука, який поруч із ним кропив з кулемета, наспівуючи чудернацьку пісеньку, почуту від когось уже на Великій Україні. «Бабусю рідненька, ти всім помагаєш, яке ж мені горе, ти, може, вгадаєш», – спокійно, без надриву співав Гультайчук, акомпануючи собі на скорострілі, який грав веселу пісеньку смерті. Під цю пісню вже не один кавалерист завис на коні униз головою, котромусь кулеметна черга перебила путлицю від стремена, і він, сучий син, виявився таким здоровенним, що вивільнена зі стремена нога волочилася по землі. На кіннотникові стирчав

рогом угору будьонівський ганчір'яний шолом з великою, теж ганчір'яною, диявольською пентаграмою на лобі, і коли він упав разом з убитим конем, то не полетів шкереберть, а красиво ліг поруч свого чотириноного товариша, обнявши його за шию.

Упав закривавлений Юрко Рабенчук, здивовано схопився за груди Зеник Богуш – лице його стало великим-великим. Затявся Гультайчуків кулемет – люфа розпеклася до межі. Петро спересердя плюнув на неї, аж зашкварчало, і перестав співати. Пекельний жар з'їдав легені.

– І прости нам провини наші...

Попід лісом виринула ще одна хмара кінноти й теж поперла прямо на них. «Це все», – з якимось дивним спокоєм подумав Мирон, шукаючи очима Станіміра. Осип стояв, широко розставивши ноги, й від того здавався нижчим. З його розірваного вище ліктя рукава цебеніла кров, Осип винувато всміхався у почервонілий вус – видно, торкався його закривавленою рукою. Всміхався винувато, зніяковіло, але мовби з полегкістю: «Відвоювалися». Миронові захотілося сказати йому на прощання щось дуже хороше, адже вони разом воюють уже третій рік; познайомилися в російському таборі для австрійських військовополонених аж під Пермою, звідти разом втекли, коли в Росії почалася революція, і відтоді не розлучалися. Спершу подалися до Києва, де розпочалася війна за Україну, та потрапили у такий революційний безлад, що соромно згадувати. Замість безоглядного визволення Краю з московського ярма Київ півроку мітингував на вулицях, а провідники Центральної Ради боялися навіть думки про творення власної армії. Вони довго вимучували універсали про автономію, а коли, нарешті, зважилися проголосити незалежність, московсько-большевицька орда вже стояла біля воріт. Осип з Мироном були тоді в похапцем зліпленій із прибулих галичан гарматній півбатарейі поручника Яреми й наприкінці січня їх кинули проти червоних під Полтаву, та вже через два дні надійшов наказ повертатися на загрожений большевиками Київ. Після кількоденних боїв за місто горопашне українське військо покотилося на Житомир і далі на Захід. Осип з Мироном доїхали потягом до Проскурова, звідти дісталися до Підволочиська, і там, у рідній Галичині, знов повернулись на коло своє – потрапили до австрійських окопів. Вони разом пройшли італійський фронт, потім польський і, нарешті, мусили пройти цей, большевицький, останній, який вів їх через Велику Україну на Київ, бо так ім було написано згори, що до вільного Львова ви, хлопці, дійдете лише через Київ. Та бач – не судилося. Між італійським і польським фронтами вони удвох на день заскочили у Дроговиж до Мирона

додому, а як від'їжджали, Миронова мама Марія сказала Станімірові: «Припильнуйте за ним, Осипе. Він такий неухажний у мене. – І шепнула Осипові на вухо. – Віршник».

Може, тому Станімір тепер і всміхався так винувато, що згадав маму Марію. Бідна жінка, її чоловік, Миронів батько, поклав свою голову ще на Маківці, старший син упав на горі Лисоні, а тепер от меншенький... більше нікого в неї немає.

– Осипе, – сказав Мирон, і собі усміхаючись. – Дякую тобі за все.

Це вперше він звернувся до сотника на «ти», ніби тут уже не було ні старших, ні молодших за рангом, перед смертю всі були рівні. Та Мирон мав на думці інше. Кров текла з рукава Станіміра, але ні йому, ні комусь іншому й на гадку не спало перев'язувати рану – на таку розкіш часу вже не було. У лівій руці Станімір стискав револьвер, шкодуючи, що не навчився стріляти з лівої.

– Іди до дідька, – сказав він.

Нова лава кінноти летіла такою рівною хвилею, що навіть большевики, які тільки-но взяли в лещата курінь, пороззявляли роти від подиву.

– Лава! Ла-а-а-ва! – покотилося над полем, і минула ще хвиля-друга, поки вони почули гучне й виразне «Слава!»

Три сотні вершників з піднятими вгору шаблями, розсипаючись полем, летіли на запілля червоних.

– Слава! – мов по команді, гримнули в один голос стрільці. – Сла-а-ва!

Червоні розліталися в різні боки – хто за насип, хто вздовж залізниці, хто наосліп чимдалі у поле. Через безтямну панічну втечу здавалося, що вони сидять на конях наохляп і без стремен. Один сміливець на гарному буланому коні втік останнім, раз по раз озираючись, і через те, що він часто крутив закутану в будьонівку головою, був схожий на дятла.

Вершниця на білому арабові кинула до плеча карабін. Навіть її кінь затамував дихання, і його ніздрі сіпнулися тільки на постріл. «Дятел» вилетів із сідла.

– Маруся... Маруся... – зашелестіли голоси у висушених горлянках.

– Звідки вона взялася?

– Бог послав.

– Ще б трохи – і нам амінь.

Її було видно здалеку. Мирон Гірняк замість того, щоб усміхнутися до Станіміра (біля нього вже порався санітар), не зводив очей з отаманші. Вона була далеко від нього, але Мирон добре бачив родимку над кутиком її вуст. Червоний шлик розвівався на смушевій шапці, золота коса спадала на груди, а він чомусь бачив тільки цю родимку, хоч її не можна було побачити з тої відстані, де стояв поручник Гірняк.

Стрільці поволі світлішали на виду – пекельний вогонь бою вичахав на гарячих лицах.

Над витоптаним полем стояла низька курява недавньої битви. По коліна в тій куряві бігав буланий кінь убитого кавалериста, подзенькуючи порожніми стременами.

7

Бої за стратегічний залізничний вузол Фастів видалися тяжкими, і головний тягар випав якраз на 8-му Самбірську бригаду, до якої входив 2-й курінь Осипа Станіміра. Червоні стягли сюди величезні сили, бо цей вузол мав забезпечити відворот їхньої 14-ї армії, що пробивалася з-під Одеси на з'єднання з 12-ю советською армією в районі Києва.

Місцевість до наступу була незручною – багато лісів, поля порізані ривчакми та вибалками, у м'якому піщаному ґрунті в'язли ноги. Большевики окопалися

неподалік залізниці, по якій сюди-туди сновигали панцерні потяги. З обох боків гатили гармати, було чимало загиблих, не одного стрільця поховали без капелана й хреста.

22 серпня галичани масованим ударом з південного заходу зламали опір ворога і, змівши його позиції, взяли Фастів. Фортуна підморгнула їм і з Білої Церкви – там большевиків розтрощив Запорозький корпус разом із Дніпровською дивізією отамана Зеленого.

У Фастові служба етапу[15 - Етап – тут: запілля.] підіграла купільний потяг для відвошивлення, стрільці змили з себе порох і кров. Настрій був би зовсім бадьорий, якби не страхіття, яких вони надивилися в місті. Мирон уже бачив таке і в Житомирі, і в Козятині – залиті кров'ю катівні, гори чоловічих та жіночих трупів (большевики називали це «разгрузкой тюрем от ненадежного элемента»), понівечені тіла з виколотими очима, відрізнаними носами й вухами, – а тут, у Фастові, вони ще й натрапили на льох, у якому москалі живцем замурували родину з трьома маленькими дітками.

Удосвіта вони вирушили в напрямку Києва. Центральна армійська група мусила посісти лінію Білгородка – Боярка – Глеваха – Васильків – Велика Бугаївка. 8-ма Самбірська бригада дістала наказ іти на станцію Васильків і Глеваху, а 2-га Коломийська – захопити саме місто Васильків. Перед Києвом це була остання лінія оборони, і тут червоні оскаженіли до краю. За спинами своїх же бійців вони виставляли загороджувальні загоны, які стріляли в тих, хто змушений був відступати.

Лютував полк «Чорних чортів» імені Льва Троцького, сформований із карних злочинців. Їхні кулемети безжально косили й москалів, і хохлів, котрі затесалися до большевицького Тарашанського полку (цей полк, як і Богунський, мав українську назву лише напоказ, для пропаганди, бо насправді хохлів там зібралася жменька). Курінь сотника Станіміра тут і там натрапляв на трупи червоних, посічені кулеметами «чорних чортів».

Деякий час на шляху куреня було вільно, лише вряди-годи назустріч вискакували невеличкі большевицькі роз'їзди, але, вгледівши противника, вони швидко зчезали з очей. Марусині козаки, які цього разу забезпечували ліве крило, знудилися від такого «котячого» маршу. Отаманша через вістового передала Станімірові, щоб він не хвилювався, коли їх не буде чути.

Щільним вогнем зустрів їх ворог недалеко від Боярки, причому вдарив згори несподівано, коли вони підіймалися схилом, шукаючи якого-небудь прихистку чи лісочка. Збиралося на дощ, треба було його десь пересидіти, а тут тобі маеш – напоролися прямо на большевицькі окопи. Відходити назад було не з руки, їх би згори подесяткували з кулеметів, тому Станімір дав команду розсипатися в розстрільну й брати ворога швидким приступом.

Спершу хтось крикнув «Гура!», та стрільці, вже навчені досвідом, підхопили його як «Слава!», і той гук покотився під гору, під гору, під гору, вони бігли за ним з усіх сил, вони на весь світ кричали «Слава!» й незчулися, як опинилися на узгір'ї в чужих окопах, де вже не було нікого. Москалі пішли врозтіч, тут ще до всього вдарила блискавка, торохнув грім, куди тій гарматі, і червоні розбігалися, як руді миші. Стрільці захоплено дивилися ім услід, дивуючись, що іноді, як Бог може, можна взяти висоту без жертв, дивуючись, що чоловік, якщо йому припече, може отак швидко бігати, ніби саме життя втікає від нього, а він наздоганяє його з останніх сил, щоб торкнутися бодай кінчиком пальця. Утішені легкою перемогою, вони забули, що шукали сховку від дощу, і, коли впали перші важкі краплі, звели очі до неба, підставили запилюжені обличчя дощеві, хапали його пересохлими губами, ловили гарячими щоками, по яких стікали чорні цівки дощу, поту й бруду.

Та от іще дивина: десь немовби з-за їхніх спин, трішечки зліва, але так, наче просто з їхньої лави випорснув загін кінноти і, поминувши стрільців, помчав услід за втікачами. Попереду летіла Маруся, Маруся, Маруся! – червоний шлик розвівався за нею, білий кінь під дощем набрав кольору темного срібла, але Мирон бачив тільки темну родимку над кутиком вуст, Маруся була вже далеко, а він бачив цю родимку й чув – не бачив, а чув – тривожний блиск її синьо-сірих очей.

Ворога переслідував не весь Марусин загін, лише сотня вершників полетіла вслід за чужою піхотою, яка щезла за пеленою дощу. Поручник Гірняк знав із мапи, що десь там за версту-другу повинна бути цегельня, і якщо москалі встигнуть засісти за її мурами, то вершникам буде непереливки. Там навіть можуть стояти свіжі сили большевиків.

– Пане сотнику! – звернувся він до Станіміра. – Накажіт прискорити крок.

***

Це був відомий партизанський маневр, коли на знетямлену від страху піхтуру, що кидає ноги на плечі, зненацька налітає кіннота й вирубує всіх до ноги. Спершу втікачі, побачивши, що за ними ніхто не женеться, знов почали збиватися до купи. Одна ватага сховалася за осокорами, що росли вздовж польової дороги, друга побігла за скирту, треті, спотикаючись і падаючи на слизоті, блискали п'ятами в лісопосадку.

Дощ перішив уже стіною, блискавки очищали повітря – так його очищають хіба ще шаблі. Молоденька кобила Василя Матіяша страх як любила дощ – не бігла, а танцювала, поблискуючи «панчішками». Мокрий англійський френч на Василеві блищав, як клейонка, а з великого хижого носа скапувала вода.

Маруся теж промокла до нитки, цупка сорочка прилипла до тіла, поверх сорочки був ще легенький твинчик[16 - Твинчик – лейбик без рукавів (місц.)], який Маруся зодягала заради кишень – у правій і зараз насипом лежало зо два десятки набоїв до нагана, що заміняв їй шаблю. Чого-чого, а шаблі Маруся не брала до рук – чи заважка була для неї біла козацька зброя, чи, може, з якої іншої причини, але й у кіннотній атаці головними для неї були карабін і наган. Уміла тримати дистанцію з ворогом більшу за розмах шаблі чи списа, а стріляла що з карабіна, що з револьвера краще за багатьох козаків, хоч козачня в Марусі була добірна, особливо ця горбулівська сотня, з якою вона вискочила на прогулянку під веселий літній дощик. Більшість із них воювали ще з Лесиком – Пилип Золотаренко, Семен Гарманчук, Іван Горобей, Оверко Лапай, Степан Помпа, Саків Галдун... Він, цей Саків Галдун із кутка Галдунівка, справді галдикав більше, ніж треба, але зараз мовчав, зараз йому більше важили вуха, аніж язик. Вуха й «гочі», як казав сам Саків Галдун.

Праворуч від нього скакав на чистокровному горбоносому киргизі[17 - Киргиз – порода коней.] чистокровний шляхтич Льодзьо Ліпка. У Горбулеві жило багато поляків, і Льодзьо мешкав на вулиці, яка так і називалася – Перша Шляхта, а ще ж за нею були Друга й Третя Шляхта. Коли москалі згвалтували його наречену Марильку – поглумилися прямо біля костелу на цвинтарі, Льодзьо пішов у козаки до Дмитра Соколовського. Жорстоким став Льодзьо – тільки своїй Марильці, якій щось зробилося з головою і яку він кохав після того ще дужче, міг усміхнутися, а так більше ніхто не бачив посмішки на його тонкому, як лезо, лиці.

Ліворуч від Сакова Галдуна приострожував свою гніду кобилу Гальку Санько Кулібаба, який за срібного портсигара з ведмедиками виміняв добру нагайку, та

зараз замість нагайки Санько полоскав на дощі голу шаблюку.

Найбільшим і найогряднішим серед них був Микита Шульга. Навіть коли він спокійно сидів на коні, не їхав, – сідло рипіло під ним тільки від того, що Шульга дихав. Микита й справді був шульгою – рубав з лівої руки, але так, що з одного живого москаля робив два неживих. Рубав навпіл від плеча, наче дрова колов. А як бив по черепу, то ціляв тупим боком шаблі, щоб не пощербити «жало». Шабля хрякала об головешку, як об макітру. Хоч у душі Микита Шульга був добрий, він і москалів раніше любив, казав, що вони люди непогані, тільки їх роздрочили німці, посваривши з нами, ось вони, братушки, прийдуть – і ми заживемо з ними у мирі. Та коли ці братушки прийшли й забрали в Микити те, що він любив найдужче, Микита оскаженів, бо найдужче він любив, як пахне його хлів і загорода з худобою. Стане, було, ввечері коло загороди й не може надихатися теплим духом худібки, соломи та влжаного гною. Нема тепер того добра у Микити, є тільки шабля, що хрякає об макітри братушок, яких добрий і лагідний Микита десь у глибині душі досі жаліє і любить.

Найстаршим серед них був Оверко Лапай. Йому перейшло вже давно за тридцять, але Оверко вийшов найменший зростом. Це був маленький заікуватий чоловік, який у своєму житті не вбив і мухи, хоча третій мисливець Оверко міг у ту муху поцілити з револьвера на один лише звук. Він і гармату вмів наводити на удар. Колись, ще при покійному Дмитрові Соколовському, ім треба було завалити паротяг, Оверко так і казав «завалити», наче йшлося про козу чи кабана на полюванні. Гармат тоді в них було чимало, але всі негодящі. На рисях підігнали цілу батарею, миттю відлетіли передки з кіньми, і три гармати стали на пагорбі в ряд. Навідники заметушилися біля панорам[18 - Панорама – прицільний пристрій гармати.], та вийшов пшик. В одній гарматі заклинило снаряд, який заштовхнули в казенник, не стерши з нього пісок, у другій зносився спусковий механізм, у третій бараклила панорама. Тоді Оверко через дуло видивився на мішень, навів його, перехрестився і всадив стрільно прямисінько під паротяг. На большевиків він був лихої волі відтоді, як разом із посівним збіжжям вони забрали в нього положисту[19 - Положиста корова – добра, молочна.] корову, лошака та трое свиней з пацятами. Навіть волосний военком Щегловітов обурювався таким грабунком: «Да, Аверкій, с табой перегнули ми палку, канешно. Но ти не серчай, ми верньом тебе всьо с ліхвой». – «А к-к-коли?» – заікувато спитав Оверко. «Скоро, – заспокоїв його Щегловітов. – Вот пастроім камунізм, і гасударство тебе всьо верньот».

Повернули поки що тільки коня замість лошака, та й то Оверко забрав його силою у покійного военкома Щегловітова. Добрий кінь трапився – сидячи на ньому, Оверко й тепер відчував шенкелями[20 - Шенкель – внутрішня частина ноги вершника від коліна до щиколотки, якою він корегує рух коня.], як шумує кров під його вороною шкірою. Змокрілий жеребчик вилискував глянсом.

Гарно було! Грім відкочувався десь на Глеваху, попереду блищали мокрі осокори, руді від глини струмки бігли вздовж путівця. У шумі дощу глухішими стали Марусині команди:

– Галдун – на дерева!

– Кулібаба – посадка!

– Ліпка – в обхід!

Саків Галдун з двома десятками козаків подався на осокори, Санько Кулібаба повів найбільший відділ на лісопосадку, Льодзьо Ліпка погнав за посадку в обхід.

Маруся розвернула Нарциса до скирти. Вона відчувала, що ворог десь близько, зараз хлопці на нього наскочать і тоді – що кому на роду написано. За пеленою дощу Маруся не помітила небезпеку, впритул налетіла на червоноармійця за скиртою – побачила прямо перед собою мокру блискучу шкірянку й сіре обличчя в кашкеті з темною зіркою. Разом із пострілом Маруся відчула, як по щоці цвѣохнув гарячий струмінь повітря від кулі. Тієї ж миті в її руці підстрибнув наган. Той, що був у кашкеті, вхопився за груди і впав ницьма під ноги Нарциса. Його зойк був схожий на відсирілий постріл.

Глухо заторохтів «люйс». То Степан Помпа, не злізаючи з коня, «помпував» червоних уже олов'яним дощем. Стрілянина спалахнула за осокорами, охнула граната в лісопосадці. Першого, хто підвернувся під ліву руку, Микита Шульга «розколов» навхрест. Із козаків упав тільки Льодзьо Ліпка, він полетів сторч головою разом з горбоносим Киргизом, обое вони ще довго їхали поповзом по слизькій траві, і не знати було, хто з них живий, а хто мертвий. Виявилося, що живі обидва, – у Киргиза відірвалася підкова, він спіткнувся і дав сторчака, притиснувши Льодзьові ногу до землі. Поки Ліпка прийшов до тями, бій закінчився.

Його й боем назвати важко, так собі, колотнеча. Може, тому, що відразу впав командир, може, червоних налякали шаблі чи дике іржання бідолашного Киргиза, але вони почали підіймати руки. При цьому – Маруся вперше таке побачила – вганяли гвинтівки дулом у землю. Козакам це не подобалося, вони не любили стріляти у неозброєних і жалувати їх теж не любили – то все одно, що відкладати борги на потім. Хлопці, як і їхній товариш Оверко Лапай, звикли розраховуватися відразу, не чекаючи комунізму.

Разом із колотнечею закінчився дощ. Він ущух раптово, й залягла така густа тиша, що в неї можна було встромити багнет. Прозоро засвітилося повітря, над полем подекуди здіймалися низькі хмарини – після грози парувала земля.

Маруся зіскочила з коня і, подзенькуючи острогами, підійшла до скирти. Червоний командир у чорній шкірянці й темно-синьому галіфе лежав долілиць, зарившись носом у землю. Біля нього валявся бінокль з розбитими скельцями.

– Йому не жарко в цій шкурі? – спитав Оверко Лапай.

– Уже ні, – сказав Саків Галдун. – Хочеш позичити?

– А дірок там багато? – допитувався зануда Лапай.

– Кажись, одна.

– Хе, одна. А якщо куля пройшла навиліт?

– Тоді дві, – сказав Галдун.

– Пані отаманшо, – почула Маруся позад себе голос ад'ютанта Василя Матіяша. – Там... полонені просяться.

– У нас нема полонених, – не озираючись, сказала Маруся.

Василь переступив з ноги на ногу.

– Так, але вони хочуть вам щось сказати.

- Підведіть.

Їх було з півтора десятка. Ще молоді, мабуть, комсомолята, вони бадьорилися з останніх сил, але обличчя були вже мертвотно-бліді.

- Ви справді отаманша? - недовірливо дивився на неї високий, згорблений у плечах молодик.

- Кажіть що хотіли.

- Тут таке діло, - перевів він подих. - Дозвольте нам перед смертю заспівать інтернаціонал.

- Замість молитви? - спитала Маруся.

- Ми в Бога не віримо. - Хлопчина вже цокотів зубами, але намагався тримати фасон.

- Ну, якщо ви так себе відспівуєте, то будь ласка...

Вони щільніше зійшлися в шеренгу, якось ураз наїжачились і, тулячись плечем до плеча, затягли «Вставай, проклятьем заклеймьонний...» Співали не в лад, але так натхненно й натужно, що на шиях випиналися жили. Це було б дуже зворушливо, якби під ту врочисту хвилину співці дивилися в небо чи в омріяну далечінь, а то ж ні - вони невідь-чому втупилися у свого командира, що так і лежав біля скирти носом у землю. Мимоволі виходило так, наче його благали, що вставай, мовляв, «проклятьем заклеймьонний», весь світ голодний, а ти вилежуєшся тут під скиртою. Моторошним видався їхній спів, навіть не спів, а хлипке завивання, від якого в Марусі по спині пробігли мурашки.

- Так колись моя коза на льоду кричала, - підсумував Саків Галдун.

- А балакають вони по-нашому, - сказав жалісливий Микита Шульга. - Може, всипемо нагаїв, та й нехай ідуть собі по домах?

- Добре, - погодилася Маруся. - Але спершу давайте запитаємо в них. - І звернулася до хлопця, що дзвенів зубами:

- Що б ви зробили, якби нас захопили в полон?

Довготелесий ковтнув повітря. Він відчув, що всі, хто стояв із ним у шерензі, напружено чекають відповіді.

- Контру ми розстрілюємо, - нарешті видихнув він.

Маруся подивилася на Микиту Шульгу.

- Чув, контра?

Микита жалісно кивнув головою, і під ним зарипіло сідло.

До них уже поспішав Льодзьо Ліпка з оголеною шаблею. Він волочив придушену Киргизом ногу, але шкутильгав бігцем. Льодзьо боявся спізнитися.

Маруся відійшла за скирту й затулила долонями вуха.

Короткі стогони чулися дужче за постріли.

Пах-ах-ах-ах...

З поля долинув гомін. Обернувшись ліворуч, вона побачила, що в їхній бік широкою лавою суне піхота. То були стрільці 2-го куреня, яких Станімір вів на допомогу Марусі.

Один галичанин, порушуючи бойовий лад, вирвався далеко вперед. Маруся впізнала його. Він був із тих хлопців, яких упізнають здалеку.

Лютий бій відбувся наступного дня біля Глевахи, де червоні зайняли вигідні становища на пагорбах і вздовж залізничного насипу. Тут курсували три їхні

панцерні потяги.

Перед боем упала важка тиша. Потім у небі, над головами стрільців, з'явилися одна по одній білі хмарини, луснули шрапнелі й тільки після того долинули удари гармат. Ворожа артилерія вкопалася перед селом за вітряками й лупила у заздалегідь пристріляне місце. Тут і там до неба здіймалися чорні стовпи землі. Коли вгорі зі свистом пролітав гарматний набій, усі пригиналися, втягнувши голови в плечі, ніби від стрільна можна було ухилитися. Вони знали, що пощадити міг лише щасливий трапунок, як це сталося з Михасем Процівим. Мирон сам бачив, як чорний гейзер землі накрив з головою Михася, стрільно впало поруч із ним, та, коли порох і дим розвіялися, Михась підвівся з землі цілий-цілісінький. Він помацав себе за голову, чи є на в'язах, потім, звівши до неба очі, перехрестився. Аж дивно, яким зосередженим і послідовним був Михась Проців після такої оказії. Він старанно обтрусився і, дрібно кліпаючи очима та роззираючись навсібіч, став шукати кріса й кашкета, яких нечиста сила позакидала невідь-куди.

Хлопці щось до нього кричали, але Михась нічого не чув. Його чорне, як земля, обличчя було чуже й незворушне. Лише коли Петро Гультайчук подав йому кріса, Михасеве лице заврушилося такою усмішкою, що з його щік посипалися грудочки землі. А стрілецького кашкета не знайшли. Михась любив свого темно-синього кашкета з твердим околлом і називав його шапкою. Мабуть, позаздрила на нього нечиста сила й забрала собі, дивно тільки, що не забрала разом з головою. Таке буває один раз на тисячу, пояснив сотник Станімір, – це коли ти, чоловіче, потрапляєш у «мертвий простір» вибуху. Лише «мертвий простір» дає шанс на життя.

Під Глевахою багато хто такого шансу не мав, галичани перли на Київ безоглядно, хоча й зазнавали дошкульних утрат. У кожному зблиску на обрії їм увижалися золоті бані київських церков. Ще трохи – і вони, зім'явши большевиків, помоляться в тих церквах, а потім разом із наддніпрянськими братами підуть на Львів.

Із панцерних потягів теж били гармати й сікли кулемети, низькі вибухи шрапнелі обсіпали стрільців свинцем. Червоні кидалися до протинаступу розгорнутим фронтом, але знов і знов змушені були вертати до своїх окопів, залишаючи позад себе вбитих і тяжкопоранених.

Загін Марусі до фронтальних сутичок не встрявав – не партизанське то діло іти грудьми на регулярну армію. Повстанці воюють, коли самі того хочуть, а не тоді, коли приспичить ворогові. Маруся зі своїми козаками гуляла на правому крилі 8-ї Самбірської бригади й пантрувала менші частини червоних, які відривалися від основних сил.

Надвечір, коли ліве крило галичан наблизилося до залізничної колії між Будаівкою[21 - Будаївка – село, яке згодом злилося з Бояркою.] і Глевахою, панцерники червоних швидко посунули з поля бою, аби їх не відрізали від своїх. Побачивши, що бронепотяги один по одному втікають, большевицька піхота запанікувала й теж побігла «на повній парі» у цілковитому безладі. Галичани ледве встигали наступати червоним на п'яти.

До заходу сонця курінь Осипа Станіміра зайняв Глеваху.

Курені Данила Бізанца й Миколи Підгірного взяли Васильків. Так 24 серпня галичани розірвали останню лінію оборони й розчистили прямий шлях на Київ.

Наступного дня до Глевахи підійшов панцерник, у вагоні якого був сам Головний Отаман об'єднаного українського війська Симон Петлюра. Розглянувши в далековид поле недавнього побоїща та з'ясувавши становище зі своїм штабом, він наказав подати йому список старшин і стрільців 2-го куреня 8-ї Самбірської бригади, які відзначилися у бою за Глеваху.

Коли цей наказ надійшов до сотника Станіміра, той посмикав себе за правого вуса.

– Тих, що відзначилися, вже немає. Навіщо їм нагороди?

– Після перемоги передамо рідним, – сказав поручник Гірняк. – Вони мусять це знати. І не тільки вони.

– Тоді пишеть. Романчук, Банах, Онишкевич, Кіс, Проців...

– Проців живий, – сказав Мирон.

– Пишеть! – наполог Станімір. – Проців, Гультайчук, Семенюк...

Потім Мирон спитав:

– А Марусині козаки? Ми ж наче разом...

– Про це треба спитати в Марусі, – Станімір якось чудно подивився на Мирона. – Підете й з'ясуєте. Слава Богу, об'явилися. Стоять під лісом.

– Чому я? – спитав Мирон.

– Тому що ви, пане поручнику, віднині призначаєтеся дипломатом між нашим куренем і загоном Марусі. Для узгодження бойових дій.

Їхні погляди стрілися, але Мирон, ніяковіючи, відвів очі.

– Може, ви, пане сотнику, думаєте, що я... що мені...

– Це наказ, – сказав Станімір. – Виконуйте. Візьміть у вістового коня, бо те гонорове військо пішого вас ще й не прийме.

Марусиних козаків Мирон знайшов попід лісом біля озера. Тут була ідилія партизанського відпочинку. Одні напували коней, другі сипали ім із мішків овес, треті варили в казанах такий смаковитий куліш, що його дух стелився по всій Глевасі. До нього домішувався запах реміння, диму, кінського поту й онуч, які сушилися на кущах і гілляках. Більшість козаків пороззувалися, щоб ноги подихали, поклали шапки сподом до сонця, аби провітрилися від солоного поту.

На Мирона ніхто не зважав, поки він сам не під'їхав до одного парубка, котрий, примостившись на пеньку, зашивав циганською голкою чобота. Привітавшись, Мирон запитав, де можна знайти отаманшу, на що парубок глузливо пхикнув і сказав, що цього не вільно знати нікому. Е, сказав він, якби Марусю було так просто знайти, то яка б із неї була отаманша? Давно б знайшли, кому треба.

– Але ж мусить бути із нею зв'язок? – стояв на своєму Мирон. – Я маю до неї важливу справу. Мене послав курінний.

– Це треба спитати в наших офіцерів.

– Де вони?

– А онде! – парубок показав циганською голкою в бік козаків, які на березку грали в карти. – Козирні! Якраз один одному погони чіпляють. Гей, Кулібабо, тут до тебе!

Санько Кулібаба знехотя відірвався від гри. Підійшов до Мирона, вислухав його, злегенька поляскуючи себе по халяві замашною нагайкою, яку виміняв за срібного портсигара з ведмедиками в ранковому лісі, потім порадив Миронові попасти коня і скупатися в озері, поки він дізнається, чи отаманша його прийме. Скупатися обов'язково, наголосив Санько, бо Маруся не любить, коли від козака тхне собачатиною.

– Наші хлопці як захопили у комісара ящик дікалону, то навіть коней надухали. Моїй Гальці наравиця, а Оверків жеребець тиждень чхав.

Санько підтягнув на кобилі попруги й поскакав попід лісом у бік села, аж хвіст задерся у Гальки.

Парубок, який зашивав циганською голкою чобота, тихенько, сам собі (а може, Миронові) затяг пісню:

Ромен жовтий, цвіт ружовський,

Десь поїхав Соколовський,

Десь поїхав та й немає —

З козаками п'є-гуляє...

Парубок умовк і примружив очі на Мирона. Чи той щось уторопав?

Мирон його зрозумів.

– Про отамана вже й пісню скомпонували? – спитав він.

– А то ж як!

- А цвіт ружовський – це який?

- Не знаєш, що таке ружа? – здивувався парубок.

- Чого ж не знаю? Але ружа має різні кольори.

- У Горбулеві вона має один колір.

- Який?

- Ружовський, – сказав він.

Повернувся Санько Кулібаба – поїхали! – і тепер вони вже удвох з Мироном легким тропом погуцали до села, де біля одного двору їх зустрів міцний хлопець, зодягнутий гейби який пастух. Миронові здалося, що це обличчя йому знайоме, хлопчина, видно, теж був із «Марусиноного війська», лишень перебрався так, щоб менше впадати в око. Санько Кулібаба передав Мирона цьому стійчикові, а сам знову подався до лісу, не оглядаючись, – Маруся не довіряла навіть своїм. Лише двоє-трое людей знали місце її постою.

Хлопець мовчки провів Мирона на подвір'я великої хати на дві половини, показав, де припнути коня, і кивнув на ганок. Там вартував ще один стійчик, якого Мирон упізнав – це був Марусин ад'ютант Василь Матіяш, теж без військової амуніції, без острогів, без ад'ютантського форсу. Десь там під легенькою свитою він мав револьвер, але зовні це був сумирний молодий господар, котрий чемно відчинив перед Мироном сінешні двері й так само делікатно їх зачинив, а сам лишився на ганку.

На якусь хвилю Мирон опинився в темряві, відчуваючи зрадливі поштовхи в грудях, трішки пристояв у сінях і наосліп постукав у двері. Йому здалося, що він півгодини намацує клямку й уже не знайде її ніколи, аж раптом двері відчинилися, і до хати його пропустила дівчина в білій кофтині, вишитій на грудях і рукавах червоним та чорним хрестиком. Це вперше він побачив її без шапки, побачив гладенько зачесане на проділ волосся, заплетене в тугу золотисту косу, що спадала на груди через плече. На тонкій шиї червоніли коралі зі срібними дукачами.

– Не дивуйтеся, пане поручнику, – сказала вона. – Маю таку слабкість. Іноді зодягаюся... як колись. Я все-таки дівчина.

Усмішка в її синьо-сірих очах промінилася тривожним блиском.

У просторій кімнаті на двоє вікон було зелено, як у гаю, – на підвіконнях, на лаві, по кутках і навіть на чорній скрині стояли вазони. Дерев'яна підлога була застелена зеленими домотканими доріжками.

– Прошу сідати, – м'яко вимовляючи «р», Маруся запросила його до столу й показала на чорний віденський стілець із жовтим плетеним сидінням. – У вас до мене справа?

– Дякую. Я... властиво... прийшов запитати...

Дідько б його вхопив! Миронові потягло мову.

– К-курінний просить подати список ваших козаків, які відзначилися у бою за Глеваху.

– Список? Для чого?

– Для нагородження.

Маруся не відразу зрозуміла, про яке нагородження йдеться.

Уважно дивлячись на Мирона, вона враз голосно засміялася і так само раптово урвала свій сміх.

– Вибачте, – сказала вона. – Мої люди не потребують нагород.

– Бойові відзнаки є невід'ємним атрибутом воєнного часу.

Мирон чув, що говорить чужим голосом, і від того злився на себе.

– Давайте без пафосу, пане поручнику. Ми воюємо не за нагороди. Думаю, ви теж.

– Звісно. Та якщо ви... якщо ми з вами воюємо за Українську Народну Республіку, то мусимо шанувати її відзнаки та символи. Хіба ні?

– Так, але я шаную і своїх козаків, – сказала Маруся. – Мені немає кого з них вирізняти.

«Бестія!» – подумав поручник Гірняк. Розмова була закінчена, але йому не хотілося йти.

– Ви любите яблука? – просто спитала вона.

На столі, застеленому зеленою рипсовою скатеркою, стояла таця з горою воцано-жовтих яблук.

– Не знаю, – сказав він. – Ніколи про це не думав.

– Тоді частуйтеся!

Мирон набрався сміливості й подивився їй глибоко в очі.

– Хіба з ваших рук.

Маруся подала йому велике туге яблуко, що аж світилося налітою стиглістю. Він подивився крізь нього на світло. Здавалося, зсередини повинні прозирати зернятка.

– Сподіваюся, це не яблуко розбрату?

– Ні, це плід згоди.

– Як гарно!

Вона й собі взяла яблуко, і воно так соковито тріснуло на її зубах, що Мирон відчув його смак.

– Я на паперівках можу прожити цілий день, – сказала Маруся.

– А я тільки ніч. Тому з вашого дозволу візьму це яблуко з собою.

Їхня розмова мимоволі переходила в гру, і Маруся спитала:

– Яка ваша улюблена страва?

– Яка е, – сказав Мирон. – Колись на італійському фронті ми з Осипом Станіміром з'їли цілого віслюка.

– За раз?

– Ні, не за раз, звичайно. Але ми обшкребли його до білого скелета.

– Де це було?

– В Альпах.

– Розкажіть, – попросила вона.

– Про віслюка? – він усміхнувся самими очима.

– Ні, про Альпи.

– Нічого цікавого.

– Не вірю, – сказала вона.

– Ми стояли на Монте-Банато. На такій висоті, де орли мостять гнізда. Там, коли вибухає стрільно, його грім цілий день перекочується від гори до гори, від скелі до скелі. І тоді здається, що ці гори ось-ось обваляться і ти провалишся разом з ними в самісіньке пекло.

- Страшно? – спитала Маруся.

- Страшно, – сказав він. – Але я був жовніром, мене послали. А як... ви?

- Що я?

- Вам не страшно?

- Буває, – сказала вона. – Одного разу, коли я ночувала в скирті, мені в пазуху залізла миша. Я наробила такого вереску, що підняла на сполох усіх козаків.

Мирон виразно побачив ту мишу. Як вона залазить їй у пазуху.

- Жартуєте, – сказав він. – Я не про те. Чому ви, юна дівчина, пішли на війну?

Вона помовчала, потім сказала:

- У мене не було вибору.

9

Василь Соколовський мстив за брата жорстоко. Через кілька днів він пішов з козаками на Радомишль, куди якраз прибула свіжа червоноармійська частина для боротьби з повстанцями. Василь вирішив не чекати большевиків у Горбулеві, а сам пішов до них у гості. Зібрав тисячу козаків, оголосив, що вони тепер бригада імені Дмитра Соколовського й повинні вшанувати батька-отамана в повітовому Радомишлі.

Такого побоїща місто ще не знало. Соколовці винищили до ноги залогу, розтрощили свіжу червоноармійську частину й перемолотили все, що тхнуло большевиками. Кому вдалося вирватися за місто, там його привітали кулеметники Тимоша Корча. Сотні й сотні трупів валялися на вулицях, по городах, купами лежали в ровах. Після того в Радомишлі довго не чути було людських голосів, тільки моторошно завивали собаки та крякало вороння, яке

чорними хмарами затуляло небо. Уночі пугикали сичі, вулицями міста гасали вовчі зграї і нишпорили голодні лиси.

Розігрітий удачею, Василь провітрив від большевицького смороду Потіївку, Черняхів і збирався йти на Коростишів, аж раптом йому передали, що з ним хоче зустрітися Симон Петлюра. Треба вирушати залізницею на Вінницю.

В останню хвилину попросилася поїхати з ним сестра Саша. Вона була вже не тільки розвідницею і зв'язковою, але й показала себе в бою. Мала зірке око, тверду руку в стрільбі, хвацько трималася в сідлі.

– Візьми мене за ад'ютанта, – сказала Саша. – Надійнішого охоронця тобі не знайти.

– Та певно ж! – погодився Василь. – Куди я без тебе!

Їхали залізницею по-панському. У Житомирі командир невеличкого панцерника взяв їх у голубий вагон, який причепили до бронепотяга, щоб перегнати у Вінницю чи не для самого Головного Отамана. Цей вагон був захоплений у якогось чекістського цабе – тут зняли стінки між купе, і вийшов просторий салон із м'якими плюшевими диванами. Біля диванів стояли невеличкі столи, на них – вази з квітами, друкарська машинка. Лише на підлозі був розгардіяш – розкидані папери, газети, недопалки, серед них валявся роздертий портрет чоловіка з характерною цапиною борідкою.

Саша роздивилася і панцерні вагони, які насправді були товарними, але обшиті з обох боків сталевією бляхою. Стіни зсередини ще оббили дубовими брусами та обмостили мішками з піском. У двох вагонах було по гарматі й по чотири «максими».

Разом з ними в голубому салоні їхав отаман повстанського полку імені Симона Петлюри Тимофій Лобода зі своїми двома ад'ютантами. Саша помітила їх ще на станції, коли вони підкотили до перону на віденському екіпажі з дутими шинами, запряженому трійкою коней. Біля отамана сидів гармоніст, але до вагона його не взяли – Лобода теж їхав на зустріч з Головним Отаманом. Дорогою він весь час розповідав Василеві про свої партизанські пригоди, ад'ютанти лишень кивали головами, поглядаючи на Сашу.

У салоні пахло парфумами, до яких домішувався гіркуватий запах куступелян[22 - Куступеляни - айстри (місц.)], що стояли у вазах. Це був запах ранньої осені.

Тимчасова канцелярія Головного Отамана була облаштована також на залізничній станції. Першим запросили до нього Тимофія Лободу – самого, без ад'ютантів, а потім рожевощокий старшина у довгому бахматому френчі з відстовбурченими кишенями покликав отамана Соколовського. Василь попросив старшину, щоб Саша також зайшла, і пропустив її поперед себе.

У кімнаті було так накурено, що Саші защипало в очах.

Петлюра її трішки розчарував. Вона уявляла його грізним вождем-воєю (саме слово Петлюра дихало гнівом), а Головний Отаман виявився майже цивільним чоловіком у темно-зеленому френчі – лише на відлогах коміра нашито два великі тризуби. Середнього зросту, вирлоокій, під очима синці від недосипання. Обличчя гладенько виголене, але бліде, аж землясте. Між пальцями, жовтими від тютюну, диміла цигарка.

Петлюра вийшов з-за столу, привітався за руку з Василем, потім, дивлячись на Сашу й дивуючись її козацькому вбранню, запитав хрипкуватим голосом:

– А це що за амазонка?

– Олександра Соколовська, – сказав Василь. – Сестра. Воює в нашій бригаді.

– Скільки ж тобі років, дитино? – спитав Петлюра.

– Сімнадцять, – відповіла Саша. – Буде.

– І за що ж ти воюєш, Олександро?

Вона стала до нього боком і розгорнула шлик.

– «СМЕРТЬ ВОРОГАМ УКРАЇНИ», – прочитав уголос Петлюра. – Ну, якщо вже такі дівчата воюють за Україну, то наша візьме. Правду я кажу, Олександро?

Звичним жестом він відкинув назад м'якого попелястого чуба, що спав йому на чоло, і запросив їх сісти, а сам походжав по кімнаті, склавши руки за спиною. Від того Василь із Сашею почувалися ніяково. Петлюра був трохи згорблений, ходив, нахилившись уперед, як людина, що звикла більше до сидячої роботи. Хромові чоботи порипували під його кроками. Він сказав, що схиляється перед родиною Соколовських, яка поклала на жертovníк України двох синів. Особливо він цінує працю (так і сказав – працю) Дмитра Соколовського, який став серед найпомітніших народних борців за волю Краю. А тому він, Петлюра, вважає, що отамана Дмитра Соколовського треба перепоховати в Житомирі з подальшим зведенням пам'ятника героєві.

– Друге, – зупинившись, обернувся до них Петлюра. – Як звати дружину отамана?

Василь із Сашею презирнулися. Потім Василь сказав:

– Надя... Надія Соколовська-Круглецька.

– Добре. – Петлюра відкинув назад чуба, глибоко затягнувся цигаркою. – Зважаючи на великі заслуги отамана Соколовського перед Україною, я призначаю його вдові Надії пенсію в розмірі шістнадцять тисяч вісімсот гривень на рік. Починаючи з дня загибелі її чоловіка. Українська Народна Республіка виплатить також дружині героя одноразову допомогу в такому ж розмірі.

Василь хотів було щось сказати, але Петлюра його перебив.

– Крім того, я маю до вас, отамане, не менш серйозне питання.

Він сказав, що в нього багато клопотів з отаманщиною. Деякі селянські ватажки більше дбають про свій шкурний інтерес, ніж про загальну справу. Вони вимагають грошей на організацію повстанських загонів, а діставши підмогу, діють на власний розсуд і часом завдають більше шкоди, ніж користі. Коли вступаєш у суперечку з такими самолюбцями й ворохобниками, то мусиш тримати у поготівлі відбезпечений револьвер.

Кінець ознакомительного фрагмента.

notes

1

Апашник – курінь (місц.).

2

Будемо робили – будемо робити (гал. діал.). Тут і далі відхилення від мовних норм – згідно з галицьким діалектом.

3

Сальонка – вагон-салон.

4

Перекручена назва австрійського кулемета «Шварцлозе».

5

Кадюки – зневажливе від слова «кадети». Так селяни називали російських військових, яких багато було в армії гетьмана Скоропадського.

6

Ковмачка – картопляне пюре.

7

Парком – тодішня норма написання слова «партком».

8

Громніца (місц.) – свічка, яку вкладають у руки небіжчиків, щоб душа бачила дорогу до раю.

9

Отаман – військове звання в Галицькій армії, що дорівнює рангу майора.

10

«Люйс» – спрощена назва ручного кулемета системи Люїса.

11

Звягель – нині Новоград-Волинський.

12

Хедер – єврейська школа при синагозі.

13

Назва кутка в селі Горбулів.

14

Степка – приміщення в поліській хаті, де зберігають продукти харчування.

15

Етап – тут: запілля.

16

Твинчик – лейбик без рукавів (місц.).

17

Киргиз – порода коней.

18

Панорама – прицільний пристрій гармати.

19

Положиста корова – добра, молочна.

20

Шенкель – внутрішня частина ноги вершника від коліна до щиколотки, якою він корегує рух коня.

21

Будаївка – село, яке згодом злилося з Бояркою.

22

Куступеляни – айстри (місц.).

Купить: https://tellnovel.me/shklyar_vasil/marusya

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)